

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למדעי הרוח
המחלקה לתרגום ולחקר התרגום

עבודה סמינריונית לקורס "התרגום בראי היהדות"

בעיות ופתרונות בתרגום לאנגלית של הסיפור "עגונות" מאת ש"י עגנון

שם הקורס: תרגום דברי יהדות

מרצה: פרופ' פרנסין קאופמן

מגיש: דוריאן כהן

תאריך הגשה: 21/09/2009

תוכן העניינים

1.....	הצגת הנושא	.1
2.....	סקירת ספרות מחקר	.2
2.....	המחסר הסמנטי על פי מנחם דגוט	.2.1
3.....	הקשיים בתרגום דברי יהדות על פי חיים רבין	.2.2
5.....	בעיות בטרמינולוגיה ובתרגום דברי יהדות על פי אפק ולוין	.2.3
7.....	תפקיד המתרגם על-פי רות נבו	.2.4
9.....	עלילת הסיפור	.3
10.....	ניתוח התרגום לאנגלית של הסיפור "עגונות"	.4
10.....	תרגום ציטוטים ואזכורים מהתנ"ך	4.1.
14.....	תרגום ראשי תיבות וקיצורים	.4.2
19.....	חילופי התחילית 'הת' ב-'נת' בבנין התפעל	.4.5
20.....	חילופי האות מם סופית באות נון סופית	.4.6
21.....	אזכורים של מנהגי יהדות	.4.7
25.....	תרגום ביטויים מאוצר הספרות היהודית	.4.8
25.....	תרגום ביטויים בעברית מאוצר הספרות היהודית	.4.8.1
27.....	ביטויים בארמית מאוצר הספרות היהודית	.4.8.2
30.....	שימוש ב-capitalization	.5
31.....	סיכום	.6
32.....	ביבליוגרפיה	.7

בעיות ופתרונות בתרגום לאנגלית של הסיפור "עגונות" מאת ש"י עגנון¹

1. הצגת הנושא

לפי אפק ואילן, "הנחת היסוד שלנו היא שהמתרגם מעוניין להעביר את היצירה בשלמותה ככל האפשר משפת המקור לשפת היעד"². זאת תוך הקפדה על מרכיבים סגנוניים כמו משלב, משחקי מילים וקונוטאציות המתבססות על מטען תרבותי. על מתרגם יצירה ספרותית לקחת בחשבון שלושה מרכיבים:

א. מישור הנרטיב

ב. מישור המסר

ג. מישור הלשון

מישור הלשון משמש כלי שבאמצעותו מופעלים מישורי הנרטיב והמסר ובלעדיו אין קיום ליצירה הספרותית. ככל שהלשון מורכבת יותר (במבנה תחבירי, במשחקי מילים, בדימויים, בשילובם של מקורות אתניים ביצירה, במשלבים וברובדים לשוניים), מלאכת התרגום הופכת בעייתית יותר. מתוך ההנחה שלא ניתן לתרגם במדויק, עולות השאלות:

א. האם יש "לפצות" את הקורא על כך וכיצד?

ב. מה כן עובר בתרגום?

שאלות אלה מקבלות משנה תוקף ביצירות שבהן "המדיום הוא גם המסר, כלומר, ביצירות שבהן תוכן וצורה הם שלמות שאינה ניתנת לחלוקה"³. יצירות של עגנון הן לא רק בגדר סיפור-עלילה, אלא כוללות גם חומר תרבותי רב ועשיר. סיפוריו יונקים ממקורות יהדות רבים המהווים חלק בלתי נפרד מתשתית הסיפור, "עד כדי כך שדומה לקורא הבקי במקורות שלפניו קטעי מקורות, והמספר הוסיף להן מילות קישור"⁴. סגנונו של עגנון מורכב ביותר שכן הוא לא משתמש רק במקורות, אלא גם כותב בסגנון המקורות. ביצירותיו נוכל למצוא יסודות כמו סגנון המילה המנחה המביעה משמעות בלי להודיעה⁵, שימוש בשמות בטכניקת המדרש ומתן ערך לאותיות⁶ (אפק ואילן, תשמ"ט-1989).

בעבודה זו אבדוק במחקר תיאורי (descriptive research) את התרגום לאנגלית של ברוך הוכמן (Baruch Hochman) לסיפור הקצר "עגונות" שעגנון כתב בשנת 1908.⁷ בחלק הראשון של עבודתי אסקור ספרות מחקר ואציג את הבעייתיות בתרגום משפה אחת לאחרת בכלל וביצירותיו של עגנון בפרט. בחלקה השני אתרכז בבדיקת תרגום דברי יהדות ביצירה "עגונות".

¹ Agnon, S.Y.. 1970. "Agunot", in *Twenty-One Stories*, edited by Nahum N. Glatzer (New York: Schocken Books), pp. 30-44.

² אפק ואילן 1989, עמ' 115

³ שם, עמ' 116.

⁴ שם, עמ' 116.

⁵ על כך ניתן לקרוא אצל עדנה אפק, מערכות מילים – עיונים בסגנונו של ש"י עגנון.

⁶ על כך ניתן לקרוא אצל משולם טוכנר, פשר עגנון.

⁷ הסיפור הופיע בשלושה נוסחים עיקריים. הנוסח שבו אני דן הוא האחרון.

2. סקירת ספרות מחקר

2.1. המחסר הסמנטי על פי מנחם דגוט

לפי דגוט (1976), אפשר לדמות כל שפה ל"מפה" הכוללת את חוויות דובריה. 'רשת קואורדינאטות' המורכבת מהלקסיקון של השפה פרושה על המפה ומאפשרת להתמצא בשפה. כפי ששפות נבדלות זו מזו במערכות המרכיבות אותן (פונולוגיה, תחביר, דקדוק וכו'), כך הן נבדלות במפות הלקסיקאליות שלהן. נדמיין שה'מפה הלקסיקאלית' מחוררת, ושמערכת ה"חורים" שונה משפה לשפה. השוני נובע מהמגבלות של כל שפה לספק מילים לכל פרט ופרט של חוויות דובריה. הלקסיקון של כל שפה נוצר מהיבטי "מציאות" שנקבעו במהלך ההיסטוריה מתוך אורח החיים והתרבות של קהילת דוברי השפה. על תיאוריה זו מתבסס ניידה (Eugene A. Nida) בקביעתו:

Words are fundamentally symbols for features of the culture.⁸

מאחר שקבוצות דוברי לשון שונות זו מזו באורח חייהן ובתרבותן, ניתן להסיק שהיבטי ה"מציאות" בלקסיקון של כל שפה יהיו שונים במידה זו או אחרת. לכן, כאשר מתרגמים משפה לשפה נתקלים בבעיה של "מחסרים סמנטיים" – מילים בשפה האחת שאין להן מילים מקבילות בשפה השנייה. לדוגמה, למילה 'מעפילים' אין מקבילה באנגלית, ומתרגם שירצה לתרגם לאנגלית את הביטוי 'יד למעפילים' יאלץ להסתפק בפתרון מסורבל כמו:

'a memorial to the illegal immigrants in the time of the mandate'

דגוט מציין ארבעה סוגי מחסרים סימנטיים ומציע דרכים לתרגומם:

א. **מחסר תרבותי** הנוצר עקב הבדלי תרבות – מושג הקיים בתרבות אחת חסר בתרבות השנייה. לדוגמה: טלית, חופה, אגורה.

התרגום יכול להיעשות על-ידי:

1. תעתוק (transcription) – ואז טלית יתורגם כ-tallit.

2. הסבר: praying shawl worn by Jewish adult males in Synagogue.

3. שילוב שתי השיטות בגוף התרגום, בהערות שוליים או במונחון (glossary) בסוף הספר.

4. ישנם מקרים שבהם ניתן לספק מעין תרגום, ואז המילה 'כתובה', למשל, תתורגם

ל-marriage contract.

ב. **מחסר לקסיקאלי** נוצר מ"השוני בגיבוש הלקסיקאלי של מרכיבי המשמעות בשתי השפות"⁹: המונח קיים בשתי התרבויות, אך יש לו ציון לקסיקאלי רק בשפת המקור. לדוגמה: משובש (כביש), שלשום, יממה, זכה.

התרגום יכול להיעשות על-ידי הסבר המשמעות באופן מילוני תוך העברת הדנוטציה והקונוטאציה של המילה משפת המקור. לדוגמה, **משובש** יתורגם ל-in a bad state of repair,

שלשום ל-the day before yesterday, **ויממה** ל-a day and night.

בתהליך התרגום של מחסר לקסיקאלי, על המתרגם "לפרק את המחסר למרכיבי המשמעות שלו ולמצוא להם תרגום נאה ומרוכז בשפת היעד"¹⁰. מתוך הדוגמות שבמאמר אציג אחת:

⁸ דגוט 1976, עמ' 37 (מצטט את קביעתו של ניידה מתוך: Word 2 (1946), p. 196).

⁹ שם, עמ' 38

להלן המשפט בעברית:

...ועוד יתקשט על כל הסמלים וידברו **דווקא** גרמנית (פצע *בגרות* מאת חנוך ברטוב, עמ' 99).

להלן התרגום לאנגלית:

...decking himself out with our insignia **and going out of his way** to speak German.

going out of his way מביע את המרכיבים הסמנטיים "בלתי צפוי" + "מכעיס" הנמצאים ב"דווקא", והתרגום בצורת פְּרָפְרָזָה מתאים למקור ומוסר את תוכנו הסמנטי.

ג. **מחסר סביבתי** מתייחס לתופעה סביבתית-גיאוגרפית ומתבטא במילים כמו חמסין, נחל, ערבה, מלקוש, תל. מחסר סביבתי הנו תת-קבוצה בקבוצת המחסר התרבותי. בעוד שמחסר תרבותי הנו יציר תרבות אנוש וקיומו תלוי בתרבות ובלשון של קבוצת דוברי השפה, קיומו של המחסר הסביבתי אינו תלוי בלשון. מקובל בכל השפות לתרגם מחסר סביבתי בעזרת תעתיק (למשל: ג'ונגל, ואדי, במבוק) כי ישנה פתיחות בשפות לקלוט מונחים סביבתיים זרים, לעומת "סגירותן בפני מונחים תרבותיים זרים"¹¹. תעתיק מחסר סביבתי עשוי להיקלט עם הזמן בשפת היעד, ואילו תעתיק מחסר תרבותי יישאר לרוב נטע זר.

ד. **מחסר תחבירי**: למילה בשפת המקור קיימת מקבילה בשפת היעד, אך לא תמיד קיימת לצורה הגזורה בשפת המקור מקבילה בשפת היעד, ובמקרה כזה יש לתרגמה בפְּרָפְרָזָה. לדוגמה, למילה **משלט** אין מקבילה באנגלית, אך יש לה מקבילה לקסיקאלית (לשלוט יתורגם to dominate). הפתרון במקרה של מחסר תחבירי הוא לתרגם כפרפראזה, ואז משלט יתורגם ל- fortified vantage point. תמיד ניתן לתרגם מחסר תחבירי בעזרת פרפרזה, אך יכולה להתעורר מכך בעיה סגנונית שכן המתרגם נאלץ לוותר על הצמצום והריכוז הקיימים בשפת המקור (דגוט, 1976).

אוסף של מחסרים תחביריים מסוימים קיים, לדעתי, מעין "קונסנזוס" ואחידות לגבי אופן תרגומם – למשל: חֶבְרָה – girl-friend, ענייני – to the point, נרדם – fell asleep.

ממאמר הסוקר בעיות תרגום באופן כללי אעבור עתה למאמרים הסוקרים בעיות בתרגום כתבי עגנון ללועזית.

2.2. הקשיים בתרגום דברי יהדות על פי חיים רבין

לפי רבין (תשנ"ט), תרגום דברי יהדות ללועזית מורכב יותר מתרגום טקסט "רגיל" שכן על המתרגם להביא בחשבון את המחסרים הסמנטיים שיש לקורא הזר בנושאי יהדות. על התרגום לעמוד במבחן הבנת הנקרא, להתמודד עם מילים בעלות צד רגשי-סגנוני ומילים שלהן ייחודיות סמנטית בכל שפה ושפה. בזמן תרגום של יצירה ספרותית, על המתרגם להיות מודע לרמה הסגנונית שלה. "לכל מילה, צירוף מילים, תופעה דקדוקית ותופעה תחבירית [להן נקרא יחידות לשוניות] ישנם שלושה אספקטים בתוך מבנה הלשון שאליה הם שייכים"¹².

¹⁰ שם, עמ' 41

¹¹ שם, עמ' 40

¹² רבין תשנ"ט, עמ' 395

- א. **ענייני:** משמעות היחידה הלשונית במשפט.
- ב. **רגשי:** יחידה לשונית המביעה השתתפות נפשית של הדובר או המחבר (למשל: הדגשה, היסוס, תמיהה).
- ג. **ערכי:** לכל יחידה לשונית זמן שימוש מתאים אצל הדובר או המחבר. ישנן יחידות לשוניות המיועדות רק לדיבור חגיגי, ואחרות לדיבור יום-יומי, לחוג המשפחה והחברים, ביטויי סלנג, יחידות לשוניות מלומדות, רשמיות, לבביות לסימון ידידות וישנן גם יחידות לשוניות להבעת ניטרליות. לכל שפה דרגים סגנוניים שונים – מעין שפה בתוך שפה. התרגום לרבדים המתאימים מהווה בעיה למתרגם. "ערכיות המילים שרירותית בהחלט ועשויה להשתנות עם הזמן, ולהיות שונה ממקום למקום ואף משכבה חברתית למשנה".¹³
- לזמן תפקיד נכבד בקביעת הערכיות: לפעמים צורות לשון בעלות ערכיות ממוצעת עוברות עם הזמן למשלב גבוה יותר ומשנות על פי רוב גם את משמעותן ותוכן הרגשי.
- כפי שלמילה אין תמיד מקבילה בשפת היעד, כך אין הקבלות חד-משמעיות בין הרבדים הלשוניים של שפות שונות. בזמן התרגום של הרמה הסגנונית, חייב המתרגם להסתפק בתחליפים, לרוב בדרג הסגנוני הקרוב ביותר למקור.
- בעיית הערכיות נעשית קשה יותר כאשר המתרגם מטפל במשלב ארכאי. לכל שפה דרגים ארכאיים משלה, אך המשלבים הארכאיים של השפות השונות אינם מקבילים בזמנם ההיסטורי. כך למשל, ללשון המשנה והמדרשים, הנחשבת למשלב הלשוני המובחר של העברית "שבה מודדים את לשון הכתיבה שלנו, מקום דומה ללשון המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה בכמה מלשונות התרבות האירופיות".¹⁴
- האתגר הראשון הניצב בפני המתרגם של עגנון ללועזית היא לקבוע סגנון לשון מקביל ללשון "עגנונית" כדי "לתת לקורא הלועזי הרגשה של נימה מקבילה".¹⁵ בעיני הקורא העברי ללשונו של עגנון זיקה למקורות (מקרא, משנה, חסידות) והוא מזהה אותה כ"לשון חז"ל". יש בה תכונות ארכאיות כמו "השימוש בצורות פועל שאינן נוהגות בלשון הבינונית, הבדלים ניכרים באוצר המילים, ובפרט במיליות, פשטות של מבנה משפט ועוד".¹⁶
- לפי הדעה הרווחת בציבור, המתרגם צריך לבחור סגנון גבוה וארכאי, אף על פי שעגנון לא התכוון לכתוב "בלשון גבוהה ומצלצלת"¹⁷ אלא בלשון פשוטה וברורה. הדילמה הניצבת בפני המתרגם היא האם לבחור סגנון פשוט לפי כוונת עגנון או בסגנון לשוני מהמאה השמונה-עשרה, שהיא התקופה המקבילה סגנונית בלועזית לסגנון שבו כתובות יצירותיו של עגנון?
- הזיקה למקורות עוברת כחוט השני ביצירות עגנון, תכונה שאין לה מקבילה מדויקת בלשונות האירופאיות של היום (רבין, תשנ"ט: 402). עגנון לא חיקה סגנון של תקופות קודמות, אלא כתב בלשון החסידות ובסגנון חז"ל שהיו מקובלים בעולם התרבותי של תקופתו.
- רבין מונה קשיים העומדים בפני המתרגם:

¹³ שם, עמ' 396

¹⁴ שם, עמ' 398

¹⁵ שם, עמ' 399

¹⁶ שם, עמ' 400

¹⁷ שם, עמ' 401

- סכנה של תרגום בעל אופי של "גינוני למדנות" (learned phrases) – סגנון שאינו קיים אצל עגנון.
  - חוסר אפשרות לתרגם ביטויים שעגנון שואל מהמקורות (תנ"ך, תלמוד, מדרשים, התפילה והקבלה) "תוך שמירה על אופיים ועל מעמדם המיוחד במבנה הלשון העגנונית".¹⁸
  - קושי למצוא הקבלות מילוניות שיעלו אצל הקורא הזר אסוציאציות כפי שמעלות אצל הקורא העברי. יתכן שהמתרגם יצליח להעביר חלק מהאסוציאציות של מילים תנ"כיות בתרגום מקבילות מהתנ"ך שהקורא הלועזי רגיל בו, אך לא למילים ממקורות "ארכאיים" אחרים.
- למרות הבעייתיות בתרגום עגנון, רבין סבור שיש לתרגמו ללועזית. ההנאה מקריאת התרגום אומנם שונה מההנאה שבקריאת המקור, אבל אינה צריכה להיות פחותה מזו. יתרה מכך, יתכן שהיעדרותם של אמצעי סגנון לשוניים בתרגום מעצימה את כוחם ורשמם של האמצעים הספרותיים האחרים (רבין, 1999).

2.3. בעיות בטרמינולוגיה ובתרגום דברי יהדות על פי אפק ולוין

מאמרן של אפק ולוין (Aphek and Levine, 1986) מתמקד בבעיות בטרמינולוגיה ובתרגום של דברי יהדות (Judaica). לפי אפק ולוין, התחום של דברי יהדות משתרע על אלפי שנים וניזון ממקורות מגוונים כמו: תנ"ך, ארכיאולוגיה, היסטוריה, תלמוד, הלכה וסיפורי אגדה. הן מונות שלוש קטגוריות של קשיים ייחודיים לתרגום דברי יהדות.

קטגוריה ראשונה

אין סטנדרטים לתרגום מושגים בנושאי יהדות כמו טרמינולוגיה, סימני קיצור וראשי תיבות, תעתוק וכו'. נוסף לכך, אין כללים לעריכה של מושגים אלה. כל מתרגם צריך "להמציא את הגלגל מחדש". הפתרון של אפק ולוין הנו כתיבה של מדריך למונחים בדברי יהדות שיהווה כלי יעץ שימושי למתרגמים. ניתן להמחיש את המורכבות בתרגום דברי יהדות בעזרת הנתון הבא על תעתוק: *אנציקלופדיה יודאיקה* מקדישה שלושה עמודים ובהם טבלאות המכילות כללי התעתוק בעברית ובשפות שמיות אחרות. דברי ההסבר לכללי התעתוק משתרעים על שש פסקאות וכוללים התייחסות למקרים החורגים ממערכת הכללים המוצעת. לדוגמה: התעתוק של האות האילמת 'הא' בסוף מילה הוא האות 'h' (Aggadah, Haganah), אולם קיימות מילים, כמו Masada, שתעתוקן אינו בהתאם לכללים אך נחשב לתקין (כי הפך נפוץ ומקובל, ושינוי עלול לגרום לבלבול).

אפק ולוין מצרפות למאמרן נספח ובו פירוט לתכני המדריך. הצעתן כוללת מספר מדורים¹⁹:

- i. מילון דו-לשוני (עברי-אנגלי) למונחים בדברי יהדות, המפרט בין היתר את התפתחותו ההיסטורית של כל מונח ואת הוריאציות והניואנסים שלו.
- ii. כללים לעריכה ולתעתוק, לקיצורים ולראשי תיבות, הנחיות לגבי לוחות השנה של התרבויות השונות ומקורות ביבליוגרפיים ערוכים לפי נושאים ולפי תקופות היסטוריות.
- iii. רשימת אישים יהודים בולטים ומידע חשוב עליהם כמו התקופה, המקום והתחום שבהם פעלו.
- iv. רשימת מקומות גיאוגרפיים מרכזיים בהיסטוריה היהודית ומידע על משמעותם ביהדות בצירוף מפתח רב-לשוני לאיתם.
- v. ביבליוגרפיה והפנייה לכלי מחקר בנושאי תרגום.

¹⁸ שם, עמ' 402

¹⁹ מאז שנכתב המאמר (1986), חלק מן ההצעות מומשו.

.vi שירותי ספרייה ויעץ בנושאי תרגום, עריכה ומחקר.

קטגוריה שנייה

תרגום דברי יהדות דורש מהמתרגם בקיאות וידע בתחומים רבים: בעברית ובשפת היעד, בפענוח כתבי-יד עתיקים, בזיהוי המקורות עליהם מתבסס הטקסט, בספרות, בפולקלור ובבלשנות. נוסף לכך, מהמתרגם נדרשת יכולת לפשט ולבאר את דברי היהדות לקורא הזר.

קטגוריה שלישית

קטגוריה זו כוללת את המרכיבים של שתי הקטגוריות הראשונות כאשר נוסף להן המימד הסגנוני-לשוני הייחודי לעברית, אשר הופך את משימתו של המתרגם לקשה שבעתיים.

אחת הבעיות הבסיסיות היא שעברית הינה שפה מרובת רבדים ונוכל למצוא בה רבדים מתקופות לשון שונות: המקרא, חז"ל, הקבלה, ימי הביניים ועברית מודרנית, ועל המתרגם לשלוט בכולם כדי לבחור בתרגום המתאים לשפת היעד.

לדוגמה: במשך השנים נוצרו למונח **ישראל** בעברית משמעויות רבות.

– במקרא זהו שמו הנוסף של יעקב אבינו, כינוי לבני יעקב שירדו מצרימה, ויותר מאוחר שם כולל לכל צאצאיו. בתקופה מקראית מאוחרת יותר, ישראל היה שמה של הממלכה הצפונית בארץ שהבדילה מהממלכה הדרומית, ממלכת יהודה.

– בתקופת חז"ל המונח קיבל שתי משמעויות נוספות: כינוי ליהודי שאינו כהן או לוי, וכינוי לכלל האומה היהודית – כמו באמרה "כל ישראל ערביין זה בזה".

– בקבלה זהו מונח לחצי פלג הגוף העליון של האדם.

– בעברית המודרנית המונח מתייחס למדינה ישראל ולארצה.

כאמור, ניתן לפתור או לפחות לסייע בפתרון בעיות התרגום הללו ביצירת כלי עזר – מדריך לכללים, למונחים ולתרגום של דברי יהדות.

בעיני אפק ולוין, יצירתו הייחודית של ש"י עגנון, זוכה פרס נובל לספרות, מהווה את אחד הביטויים המובהקים לקושי שבתרגום דברי יהדות. המורכבות הלשונית של סגנונו והשילוב של רבדים לשוניים מתקופות שונות מערימים על המתרגם קשיים נוספים לאלה הקיימים בכל תרגום של ספרות יפה. עגנון משתמש לעיתים בשפה הארמית ביצירותיו וגם עובדה זו מקשה את מלאכת התרגום. סיפורים רבים מתבססים על הפולקלור היהודי וסיפורי עם יהודיים (למשל, "האדונית והרוכל" המתבסס על מעשה יוסף די-לה ריינה) או על ציטוטים ואגדות מהמדרש וסיפורי קבלה (למשל, "מעשה העז"). סיפוריו שזורים בפסוקים מהתנ"ך וממקורות יהודיים אחרים (ב"אדונית והרוכל" יש אזכורים לשבעים וחמישה מקורות תנ"כיים).

בסיפורים מסוימים של עגנון נוכל למצוא מערכות מילים מאותו שורש המהוות חלק מהעלילה ומהרעיונות הספרותיים של היצירה. ב"אדונית והרוכל", סיפור המתאר את קורותיו של רוכל יהודי **המחזר** אחרי אישה-גויה ואחרי אלוהים חדשים, נמצא נגזרות מילוליות מהשורש **ח. ז. ר. מחוזר, יחזרו, וחזר**²⁰. הקונוטאציה ל**חזיר** מעניקה לשלושת הפעלים מימד חדש ועמוק יותר כאשר **החזיר**, סמל לטומאה ביהדות, נכלל באותה מערכת המילים של **החזיר** אחרי אישה. מערכות מילים אלה נראות לכאורה כמשחק-מילים, אך בניגוד

²⁰ במאמר, שפורסם באנגלית, הפירוש לכל אחת מהמילים הוא: **מחוזר**: to court or to woo; **יחזרו**: to call upon someone; **חזיר**: to beg.

למשחק-מילים הן מתייחסות לטקסט בשלמותו ולא רק לקטע שבו הן מופיעות ומהוות חלק מהרעיון הכללי של הסיפור. מערכות מילים כאלה, המבטאות את סגנונו המיוחד של עגנון ומהוות חלק מרכזי ובלתי נפרד מהטקסט העברי, מעמידות בפני המתרגם בעיה סבוכה וקשה מאוד לפתרון. למרות שלמתרגם תהיה, כנראה, מודעות למערכות מילים, ניסיון לשכתבן בשפת היעד הוא משימה כמעט-בלתי-אפשרית (Aphek and Levine, 1986).²¹

2.4. תפקיד המתרגם על-פי רות נבו

כעת אציג קטע מההקדמה שכתבה רות נבו לספר "שירים נבחרים" – מהדורה דו-לשונית לשירי חיים נחמן ביאליק²² שאותם תרגמה נבו מעברית לאנגלית²³. בדבריה מתייחסת נבו לתפקיד המתרגם. לפי נבו, לתרגם פירושו לטמא או לחלל, ויחד עם זאת גם לגלות ולחשוף היכרות חדשה ומערכת יחסים עם תרבות אחרת. המעבר משפה לשפה הנו מעבר ממרחב סמנטי אחד למשנהו, מעולם אחד לעולם אחר. עולם המחשבה אינו חתום הרמטית, ותפקידו של המתרגם למצוא "מרווחים צרים" ליצירת תקשורת בין שפות. תרגום יצירותיו של ביאליק מאתגר במיוחד מפני ששירתו המורכבת ספוגה בביטויים תנ"כיים ומהדהד בה סגנונם של משוררי ההשכלה. לדוגמה, הכתובת על מצבת הקבר בשורה האחרונה בשיר "אבי" הינה ציטוט מהפסוק הראשון בספר "איוב". להלן שתי השורות האחרונות של השיר "אבי" בעברית ומולן התרגום לאנגלית²⁴:

<p>A short inscription, truly to attest: Here lies an upright and God-fearing man.</p>	<p>וְכַתְּבָהּ קְצֵרָה מְרֵאשׁוּתִי, חֲרוּתָהּ בְּיַד ל' א אָמֵן, תְּעִיד עָלָיו נְאֻמָּה: "פ. נ. אִישׁ תָּם וְיֵשֶׁר"²⁵.</p>
---	--

להלן פסוק א' בספר "איוב" בעברית ומולו התרגום לאנגלית²⁶:

<p>There was a man in the land of Uz, whose name was Job; and that man was perfect and upright, and one that feared God, and eschewed evil.</p>	<p>אִישׁ הָיָה בְּאֶרֶץ עוּץ אִיּוֹב שְׁמוֹ וְהָיָה הָאִישׁ הַהוּא תָם וְיֵשֶׁר וַיִּירָא אֱלֹהִים וְסָר מִרָע:</p>
---	---

נבו העתיקה תרגומי ציטוטים ואזכורים מהתנ"ך מ-The Authorised Version of King James Bible, אך לדעתה לא תמיד ניתן לעשות כך וישנם מקרים שבהם ציטוט מ-KJV לא יעורר אצל הקורא את האסוציאציה המתבקשת ואפילו עשוי להישמע צורם ומזויף. לכן, על המתרגם לבחור בפתרון "המדבר אליו" ומשקף עבורו נאמנות וכבוד לטקסט. נבו השתמשה בציטוטים מ-KJV רק כאשר סברה שהציטוט באנגלית יהיה מוכר לקורא הזר ולא יישמע צורם או חריג.

²¹ עוד על תרגום עגנון, ובעיקר על טכניקות הנהרה ניתן לקרוא במאמר של Aphek and Uval (1989). המאמר מציג, בין היתר, את טכניקות התרגום וההנהרה שבהן נקטו ארבעה מתרגמים של הסיפור הקצר "טלית אחרת" אותו כתב עגנון.

²² הקדמה (באנגלית) ל: ביאליק, חיים נחמן, 1981. "שירים נבחרים – מהדורה דו-לשונית", תר' רות נבו (ישראל: דביר וג'רוסלם פוסט), עמ' XIX-XV.

²³ ההתייחסות לתרגום ביאליק רלוונטית לעבודה זו כיוון שגם שם מתעוררות בעיות דומות מאוד בתרגום דברי יהדות.

²⁴ שם, עמ' 88 נוסח אנגלי ועמ' 89 נוסח עברי.

²⁵ ההדגשות שלי. מעתה והלאה, ההדגשות בציטוטים מתוך יצירות ספרות ומתוך התנ"ך הן שלי.

²⁶ כל הציטוטים שבעבודה באנגלית הם מ-King James Version.

מסיבה זו בחרה נבו לתרגם בשיר "אבי" את המילה **אלול** ל- **autumn** למרות שבכך איבדה את המקצב ואת הקונוטאציות שיש לאלול כחודש יהודי. לדעתה, המילה **autumn** עדיפה שכן היא מתאימה לאקלים האירופאי המתואר בשיר.

לעומת זאת, את המילה **שְׁכִינָה** בשיר "לבדי" נבו לא ניסתה לתרגם באמצעות מילה מקבילה באנגלית. לדעתה, מונחים מילוניים כמו 'the Divine Presence' או 'the indwelling' אינם מתאימים לשיר הלירי העדין. חשוב היה לה לבחור מילה שתבטא תחושת ייחודית בסיסית השייכת לעולם היהדות, ולכן העדיפה לתרגם בעזרת תעתוק ל-**Shekhina**. להלן השורות מתוך "לבדי" עם התעתוק:²⁷

<p>Wind blew, light drew them all. New songs revive their mornings. Only I, small bird, am forsaken under the Shekhina's wing.</p> <p>Alone, I remained alone. The Shekhina's broken wing trembled over my head.</p>	<p>כָּלֶם נֶשָׂא הָרוּחַ, כָּלֶם סָחַף הָאוֹר, שִׁירָה חֲדָשָׁה אֶת-בְּקֹר חַיִּיהֶם הִרְנִינָה; וְאֲנִי, גּוֹזֵל כֵּךְ, נִשְׁתַּפְּחֶתִי מִלֶּב תַּחַת כְּנָפֵי הַשְּׁכִינָה.</p> <p>בְּדָד, בְּדָד נֶשְׂאֲרֶתִי, וְהַשְּׁכִינָה אֶף-הִיא כְּנָף יְמִינָה הַשְּׁבוּרָה עַל-רֹאשִׁי הִרְעִידָה.</p>
--	---

בשיר "אמי זכרונה לברכה"²⁸ מוזכרות **שתי פרוטות** – אמצעים דלים המספיקים לקניית שני נרות שבת. נבו התלבטה בסוגיה כיצד לתרגם **פרוטה** - שמו של מטבע מתקופת המשנה (המאה ה-2 לספירה). הריאליזם העממי שבו כתוב השיר מחייב אותנטיות לוקאלית, אבל לאיזה מקום? האם לתרגם למטבע האנגלי **tuppence** או לביטוי אנגלי שורשי יותר **ha'porth**? ואולי למטבע רוסי בשם **kopeck**, שכן השיר מדבר על התקופה בה חי ביאליק ברוסיה, או למטבע הנקרא ביידיש **groshen**? לבסוף בחרה לתרגם ל- **fatherings** כדי להיות נאמנה לאנגלית הבינונית כשם שביאליק היה נאמן לעברית הבינונית (ולא לעברית המזרח אירופאית), ובאותה עת לנצל את התחושה של המרחק בזמן מהמציאות העכשווית ש-**fatherings** משרה.

ישנן מילים שלהן נבו לא מצאה מקבילה באנגלית, לדוגמה **צפרירים** בשיר "צפרירים". בעברית יש לצפריר שני פירושים²⁹:

1. [בספרות הקבלה, על-פי הארמית, תרגום יונתן לתהילים קכא ועוד] כינוי לאחד ממיני השדים או המזיקים המופיעים כביכול באור השמש, רוח-בוקר רעה (בהקבלה ל"לילית" ששליטתה בלילה): "להחליצנו מכל מקרים רעים ומפחד ואימה... ומשדין ומלילין ומכל מיני צפרירין" (חמדת ימים ב' תפלה לערב ראש-חודש אדר).
2. [בספרות החדשה ובהיפוך התכונה הרעה] כינוי לרוח-בוקר נעימה, רוח עליזה או קרן-אור המפזזת בשעות-הבוקר: "בקִיץ הייתי יודע צפרירים, עדת כרובים קלים, בני-נוגה מזהירים" (ביאליק, זוהר). "שקט חכלילי, צהול-צפצופת-ציפורים וצִלְצִלִים של צפרירים" (רבינוב, אמית קנב).

²⁷ ביאליק 1981, עמ' 32 נוסח אנגלי ועמ' 33 נוסח עברי
²⁸ שם, עמ' 80 נוסח אנגלי ועמ' 81 נוסח עברי
²⁹ אבן-שושן, כרך שביעי, עמ' 2730

המילה צפרירים בשיר רומזת לשתי התכונות המנוגדות: משב רוח נעים יחד עם שובבות מזיקה של שדון, ונבו התקשתה למצוא לצפרירים מקבילה באנגלית ובחרה לבסוף ב: "Imps of the Sun" (נבו, 1981).

על בסיס ספרות מחקר שסקרתי לעיל, אדון עתה בסיפור הקצר "עגונות" מאת שמואל יוסף עגנון ובתרגומו לאנגלית של ברוך הוכמן (Baruch Hochman).

3. עלילת הסיפור

הסיפור "עגונות" מתחיל באגדה הכתובה סגנון מדרשי ומהווה הקדמה ומשל לסיפור המרכזי. האגדה מתארת את הקשר בין התנהגותו המוסרית של עם ישראל לבין מצבו הפיזי; כאשר מעשי ישראל טובים בעיני ה' – מצבו איתן – וכאשר העם חוטא, מצבו מתדרדר; ו"תועה כנסת ישראל ביגונה ומיללת" (עמ' תה).³⁰

לאחר סיפור האגדה, עובר עגנון לספר את הסיפור המרכזי וזו עלילתו:

הקצין ר' אחיעזר עבר מהגולה להתגורר בירושלים במטרה לסייע לקירוב הגאולה. לר' אחיעזר הייתה בת יחידה, יפה וצדיקה ושמה דינה, אותה פינק ושמר מכל משמר. כאשר הגיעה דינה לפרקה, חיפש אביה חתן "בכל תפוצות ישראל". לאחר חודשים של חיפושים נמצא בגלות פולין חתן מתאים – יפה תואר ותלמיד חכם ושמו ר' יחזקאל. אחיעזר החליט לבנות ישיבה מפוארת בירושלים לכבוד חתנו ולהציב בה ארון קודש "מצוין ביפו". את בניית הארון הטיל על בעל מלאכה פשוט ושמו בן אורי.

בן אורי נהג לשיר תוך כדי עבודתו, ודינה אהבה לבוא לחדרו ולהקשיב לזמרתו. בן אורי השקיע את כל-כולו בבניית הארון, וכשסיים – התעצב וחש "ככלי שנתרוקן". לאחר שסיים יצא לגן, ודינה נכנסה וראתה את הארון ניצב ליד החלון. היא דחפה, מעשה שטן, את הארון הקודש והוא נפל בעד החלון. בבוקר נתגלה הארון מוטל ללא פגע בחצר. הרב דנו לגניזה, ור' אחיעזר הזמין ארון קודש אחר במקומו. מאותו זמן, דינה ואביה נתקפו מרה שחורה והשמחה נעלמה מביתם.

בהתקרב מועד החתונה הגיע ר' יחזקאל, החתן המיועד, מפולין לירושלים. ביום החופה התוודתה דינה בפני הרב שהיא זו שהפילה את הארון, אך הרב מחל לה משום שהיה זה יום כלולותיה. הרב ביקש מאביה שיכניס את ארונו של בן אורי לבית הכנסת של הישיבה, אך כשהלכו להביאו, לא מצאוהו. בחתונה שהייתה באותו ערב המוזמנים שרו, רקדו וניסו לשמוח, אך החתן והכלה היו עצובים ומרוחקים זה מזה. כל אחד מהם היה שקוע במחשבותיו; דינה הרהרה בארון וביוצרו בן אורי שנעלם מירושלים, ור' יחזקאל חלם על נערה בפולין ושמה פרדלי אותה אהב בסתר ליבו. דינה ור' יחזקאל התחתנו, אך "לבותיהם רחוקים זה מזה. ולעולם לא נתקרבו" (תיב).

ר' יחזקאל לימד תורה בישיבה ובערבים טייל בין הרי ירושלים והרהר בפרדלי. דינה נהגה לשבת בודדה בחדרה, חולמת על בן אורי ושרה משיריו. לכשנודע לר' יחזקאל שפרדלי התחתנה הוא פרץ בבכי. זמן קצר לאחר שהתחתנו, דינה ור' יחזקאל התגרשו, הישיבה נסגרה ור' אחיעזר ובתו דינה עזבו את ירושלים. החלק האחרון בסיפור מתמקד בקורותיו של הרב שגנז את ארון הקודש והשיא את הזוג. בן אורי הופיע בחלומו ושאל: "מדוע גרשתי מהסתפח בנחלת ה'?" (תטו). כתוצאה מכך, הרב יצא לגולה כדי "לתקן עגונות" (תטו), ומאז איש לא ראה אותו.

³⁰ עגנון 1974, עמ' תה - למען הקיצור, ארשום מעתה בסוגריים בסוף הציטוט את מספר העמוד ללא המילה עמ'.

אחרי היעלמותו, סיפר שד"ר זקן שראה את הרב בבית מדרש בגולה מבקש מאברך שעסק בציור לעלות איתו לירושלים, ואחר העיד שראה מפליג בים על "פאטשייל"ע אדומה"³¹ (תטו) ותינוק בחיקו. כעת השמועות אומרות שהרב נמצא בארץ ישראל; ילדים מדווחים על מקרים שבהם איש זקן התקרב אליהם, הציץ בעיניהם ונעלם, אך המבוגרים מטילים ספק בסיפוריהם. המספר תוהה שמא הזקן אינו אלא אותו רב אשר גנז את ארון הקודש שבנה בן אורי, והסיפור מסתיים בכך שהמספר אומר שרק "לאלוקים פתרונים" (תטז) לגבי זהות הזקן.

4. ניתוח התרגום לאנגלית של הסיפור "עגונות"

הסיפור "עגונות" שזור בדברי יהדות ועשיר במושגים מחיי היהודים כמו עגינות, לימוד תורה, חתונה, גלות, כנסת ישראל, ארון הקודש ואזכורים מהתנ"ך וממקורות עתיקים אחרים כמו התלמוד והמשנה. דברי יהדות אלה מקשים על מלאכת התרגום. להלן אבדוק במחקר תיאורי את התרגום לאנגלית של ברוך הוכמן לסיפור "עגונות" מההיבט של תרגום דברי יהדות ואתמקד בנושאים הבאים:

- ציטוטים ואזכורים מהתנ"ך
- ראשי תיבות וקיצורים
- משחקי מילים
- סממנים דקדוקיים מלשון חכמים
- אזכורים של מנהגי יהדות
- ביטויים בעברית מאוצר הספרות היהודית
- ביטויים בארמית מאוצר הספרות היהודית
- השימוש ב-Capitalization

מאחר שלא אצליח בעבודה סמינריונית להתייחס למכלול המופעים הרלוונטיים בכל נושא ונושא – אציג דוגמות אחדות בלבד מכל תחום.

4.1. תרגום ציטוטים ואזכורים מהתנ"ך

ב"עגונות" נוכל למצוא ציטוטים ואזכורים של פסוקי התנ"ך רבים, חלקם מוכרים לקורא העברי משיעורי תנ"ך בבית ספר או מהווי החיים והתרבות היהודיים. רבים מהציטוטים הנם מספר שיר השירים (שכן "עגונות" הוא בין היתר סיפור על אהבה שאינה מתממשת בין דינה ובן אורי ויחזקאל ופרדלי).

תחילה אנתח ציטוטים מדויקים מ"שיר השירים" המופיעים בסיפור. למחקרי השתמשתי בתנ"ך האנגלי בתרגום המלך ג'יימס הנקרא: *The Holy Bible – Authorised King James Version*, שהוא התרגום השכיח ביותר ונחשב לתרגום המוסמך של התנ"ך לאנגלית. מעתה אתייחס אליו בקיצור כ-*KJV*. במקרים שבהם אציג ציטוטים בטבלה, אציג בשורה העליונה את הציטוט מ"עגונות" בעברית, ולשמאלו את הציטוט המקביל מהתרגום לאנגלית. בשורה התחתונה אציג את הפסוק מהתנ"ך בעברית, ולשמאלו את תרגומו לאנגלית מ-*KJV*.

³¹ מיידיש: מטפחת, צעף.

הציטוט הראשון מופיע פעמיים בספר שיר השירים בפרק א טו ובפרק ד א ומוכר מאוד:

Behold thou art fair, my beloved; behold thou art fair. (p. 30)	הנך יפה רעייתי הנך יפה (תה)	ציטוטים הסיפור
Behold, thou art fair, my love; behold, thou art fair; thou hast doves' eyes.	הַנֶּךְ יָפָה רַעִייתִי, הַנֶּךְ יָפָה עֵינֶיךָ יוֹנִים.	ציטוטים תנ"ך

הטקסט בסיפור בעברית הנו ציטוט מדויק מהתנ"ך. הטקסט בתרגום לאנגלית זהה אף הוא לפסוק ב-KJV מלבד במילה רעייתי שלא תורגם ל- **my love** כפי שמופיע ב-KJV וכפי שניתן היה לצפות, אלא ל- **my beloved**. מבדיקה שערכתי מצאתי שב-KJV התרגום של רעייתי הוא תמיד ל- **my love** ושל דודי (במובן של אהוב או בחיר לב) הוא תמיד ל- **my beloved**. מעניין שהוכמן בחר לסטות מקו זה בתרגומו ולבחור בביטוי המתייחס בשיר השירים לגבר.

גם בדוגמה הבאה עגנון ציטט במדויק משיר השירים, ולעומתו הוכמן שינה מעט את הפסוק המקביל מ-KJV:

"If ye find my beloved, what shall ye tell him? That I am <u>afflicted with love</u> ."	אם תמצאו את דודי מה תגידו לו, שחולת אהבה אני (תה)
If ye find my beloved, that ye tell him , that I am <u>sick of love</u> .	הַשִּׁבְעֵתִי אֶתְכֶם, בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם : אִם-תִּמְצְאוּ, אֶת-דָּוִד-- מִה-תִּגְדוּ לוֹ, שְׁחֹלַת אֲהַבָּה אֲנִי. (ה,ח)

הוכמן הכניס בציטוט שני שינויים:

א. את הביטוי התנ"כי **that ye tell him** תרגם לשאלה (כמו בטקסט העברי): **what shall ye tell him?**

ב. את הביטוי התנ"כי **sick of love** שינה ל- **afflicted with love**.

יתכן שאת השינוי הראשון הוכמן ביצע לצרכי הפשטה של התחביר, ואת השני בגלל האפשרות לפרש **sick** באנגלית של ימינו כ- **disgusted; chagrined**.³³

גם במקרים אחרים בסיפור שבהם עגנון מצטט מהתנ"ך, הוכמן בוחר שלא להעתיק מ-KJV, אלא מתרגם לפי תפישתו והבנתו. עגנון כותב בסיפור "ודודה חמק עבר והיא מבקשת אותו ומנהמת" (תה) המזכיר את "דודי חמק עבר" (שיר השירים ה.ו). התרגום ב-KJV ל-חמק עבר הוא **had withdrawn himself, and was gone**, אך הוכמן אינו מעתיקו ומתרגם ל- **has slipped away**, תרגום מתאים אך שונה מזה שב-KJV: "Her beloved has slipped away, and she, seeking him, cries" (p. 31)

ישנם מקרים שבהם הוכמן שינה את הזמן הדקדוקי של הציטוט. שתי הדוגמות הבאות לקוחות מן ההקדמה שבסיפור הכתובה בסגנון מדרשי. החוקרים מרבים לציין את הסגנון המיוחד של ההקדמה המעמיד בפני המתרגם קשיים רבים. יצחק בקון מכנה את ההקדמה המדרשית "הצגה וירטואוזית של יכולת

³² בטבלאות הכלולות את הציטוטים אציג, כאמור, בשורה העליונה את הציטוט מ"עגונות" בעברית ולשמאלו הציטוט המקביל מהתרגום לאנגלית. ובשורה התחתונה את הפסוק מהתנ"ך בעברית ולשמאלו את תרגומו לאנגלית מ-KJV.
³³ Barnhart 1970, עמ' 1123, הגדרה מס' 6

סטייליסטית... [שבה] מתוארים יחסי האהבה של הקב"ה עם כנסת ישראל ברוח הקבלה".³⁴ כדי להבינה נדרשים מהקורא ידע מוקדם בנושא סגנון מדרשי ובקיאות מסוימת בפסוקי התנ"ך. להלן הדוגמה הראשונה:

and they know they are naked (p 30)	וידעו כי עירומים הם (תה)
and they knew that they were naked	וידעו , כי עירומים הם (בראשית ג ז)

הוכמן, כמו עגנון, העתיק את הפסוק מהתנ"ך, אך, שלא כעגנון, שינה את הזמן הדקדוקי בפסוק מזמן עבר לזמן הווה. אפק ולוין מציינות שבמחשבה היהודית אין זמן ליניארי וחז"ל השתמשו בפסוקים מהתנ"ך בערבוביה ולא בסדר כרונולוגי. הן מביאות את הסגנון המדרשי כדוגמה לערבוב זמנים.³⁵ ההקדמה המדרשית ב"עגונות" משלבת סיפור אגדה ופסוקי תנ"ך וכתובה בערבוביה של שלושת הזמנים: עבר, הווה ועתיד. הוכמן תרגמה לזמן הווה ואפשר שעשה זאת מטעמי סגנון והפשטה.

בדוגמה השנייה "כנסת ישראל" מתארת את סבלה באמצעות ציטוט משיר השירים ה ז. השינוי כאן כפול: שינוי בזמן הדקדוקי ותרגום שונה מזה שב-KJV:

" Strike me , wound me, take me away my veils from me!" (p. 30)	הכוני פצעוני נשאו את רידי מעלי (תה)
they smote me, they wounded me ; the keepers of the walls took away my veil from me.	הכוני פצעוני; נשאו את-רידי מעלי.

הוכמן שינה את הזמן הדקדוקי מזמן עבר לציווי, כנראה כדי להקל על הקורא מבחינה סגנונית. נוסף לכך, הוא שינה את הפועל **smote** (בהווה smite) ל-**strike** ואת הרדיד היחיד הפך ללשון רבים (**veils**), אולי כדי להתאימו לשם המספר שהנו באופן מובלע ברבים שכן את דברי "כנסת ישראל" אומרים בעצם היהודים: ...the Congregation of Israel strays... crying, "Strike me, wound me, take me away my veils from me!" (p. 30)

מתוך הדוגמות הללו המתייחסות לציטוטים מהתנ"ך ניתן לראות שהוכמן בחר לא לצטט במדויק מהתנ"ך המקובל ביותר באנגלית אלא לתרגם בשינויים קלים. אפשר שכוונתו הייתה לפשט בכך את הטקסט לקורא הזר (כפי שמציינות אפק ולוין במאמרן בקטגוריה השנייה של קשיים ייחודיים לתרגום דברי יהדות: מהמתרגם נדרשת יכולת לפשט ולבאר את דברי יהדות לקורא הזר).

נוסף לציטוטים מדויקים מהתנ"ך, ניתן למצוא בסיפור בעברית גם רמזים ואזכורים לפסוקים מהתנ"ך. עגנון משתמש בביטוי "**עת הזמיר הגיע**" לתאר את ההכנות לקראת החתונה של דינה וארוסה ר' יחזקאל: "**עת הזמיר הגיע**, ימי החתונה ממשמשים ובאים" (תי).

³⁴ בקון יצחק 1978, עמ' 171-2
³⁵ 1986 Apeh and Levine, עמ' 80

הביטוי לקוח מהפסוק "הנצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו" (שירים השירים ב, יב) אשר תורגם ב-KJV ל:

The flowers appear on the earth; **the time of the singing of birds is come,**
and the voice of the turtle is heard in our land;

הוכמן נמנע מלהשתמש בתרגום של KJV ובמקום זאת תרגם:

The time of rejoicing is come; the wedding day is near.

יתכן שסבר שהביטוי שב-KJV ל-'עת הזמיר הגיע' אינו מוכר דיו ולא ישיג את מטרתו, ולכן והעדיף להמירו בתרגום אחר המשתלב בתיאור ההכנות לחתונה (כפי שמציינת נבו שישנם מקרים שבהם ציטוט מהתנ"ך לא יעורר אצל הקורא את האסוציאציה המתבקשת ועשוי להישמע צורם ומזויף).

רמזים נוספים לפסוקי תנ"ך מופיעים במשפט הראשון בפרק ג, לאחר שדינה מפילה את ארון הקודש וחשה צער ובושה. עגנון מתארה כך:

"על משכבה בלילה דינה שוכבת וליבה ער. גדולה רעתה וחטאתה מי ישאנה?" (תט). המשפט מאזכר שני ביטויים מ"שיר השירים":

- על-משכבני, בלילות, בקשתי, את שאהבה נפשי; בקשתי, ולא מצאתיו. (שיר השירים ג א)
- אני ישנה, ולבי ער; קול דודי דופק, פתחי-לי אחתי רעיתי יונתי תמתי--שראשי נמלא-טל, קנצותי רסיסי לילה. (שיר השירים ה ב)

להלן התרגום לביטויים כפי שמופיעים ב-KJV:

- על משכבה בלילה תורגם ל-³⁶By night on my bed

- וליבה ער תורגם ל-³⁷but my heart waketh

התרגום של הוכמן הוא: **On her couch in the night Dinah lies and her heart wakes**.

להוכמן הייתה אפשרות להשתמש בביטויים מ-KJV כרובד לשוני "מקביל" לזה של עגנון אך הוא העדיף לתרגם מחדש. לו השתמש הוכמן בתרגום KJV, היה מתרגם כנראה ל:

On her bed by night Dinah lies and her heart waketh³⁸.

לסיכום, לכאורה ניתן היה לצפות שבמקומות שבהם עגנון מצטט מהתנ"ך בעברית – הוכמן יצטט מהתנ"ך באנגלית, ובכך להשיג באותם מקומות מה שיכול להיחשב אולי רובד לשוני מקביל לרובד הלשוני של עגנון. למעשה, כפי שהראיתי, הוכמן לא עושה כך ובחר לשנות במקצת או לתרגם בעצמו את הציטוטים והאזכורים התנ"כיים.

³⁶ הפסוק במלואו הוא: ובאנגלית: By night on my bed I sought him whom my soul loveth: I sought him, but I found him not.

³⁷ הפסוק במלואו הוא: sleep, but my heart waketh: it is the voice of my beloved that knocketh, saying, Open to me, my sister, my love, my dove, my undefiled: for my head is filled with dew, and my locks with the drops of the night.

³⁸ התרגום שלי כאשר השתמשתי במשפט של הוכמן ורק החלפתי במקומות הרלוונטיים לביטויים המקבילים מ-KJV.

4.2. תרגום ראשי תיבות וקיצורים

אחד הסימנים המובהקים של דברי יהדות הם ראשי התיבות והקיצורים שבהם הכתבים משופעים. אציג עתה את הממצאים העולים מבדיקה של כל ראשי התיבות והקיצורים בסיפור.

במהדורה העברית עגנון כתב מתחת לשם הסיפור "עגונות" שתי שורות הסבר הכוללות ראשי תיבות:

מ ע ש ה ב ר ב מ א ה " ק ת " ו

מ ו ק ד ש ל ר " ש ב נ צ י ו נ

מאה"ק ת"ו – פירושו מארץ הקודש (או מארצנו הקדושה)³⁹ תיבנה ותיכונן⁴⁰.

ל ר " ש ב נ צ י ו נ – לרבי שמחה בן ציון. ש' בן ציון היה שם העט של שמחה בן ציון אלטר גוטמן (1870-1932), מראשוני הסופרים העבריים שחי בתל-אביב מ-1905 ועד מותו. הוא ערך את כתב העת הספרותי "העומר" שבו פרסם עגנון ב-1908 את סיפורו הראשון שפורסם בארץ ישראל, "עגונות". הוכמן בחר להשמיט שורות אלה, וקשה להבין מדוע שכן הן מרמזות על אופי הסיפור ותוכנו היהודי.

הקיצור ר'

הוכמן תרגם את כל המופעים של **הקצין אחיעזר** ושל **ר' אחיעזר** בסיפור ל-**Sire Ahiezer**. להלן שתי דוגמות לכך:

And this is the theme of the tale...of one renowned for his riches— Sire Ahiezer by name (p. 31)	מעשה...בעשיר מופלג אחד הקצין כ' אחיעזר (תה)
---	--

in the house of Sire Ahiezer (p. 37)	ובבית ר' אחיעזר (תי)
---	-----------------------------

את הקיצור ר' הוגים בעברית 'רב' או 'רבי' ופירושו הם⁴¹:

1. "שר, נכבד, קצין: "נבוזרָאָדָן...וכל רבי מלך-בבל" (ירמיהו לט יג).
2. אדון, בעלים: "מה שקנה עבד קנה רבו" (פסחים פח). "אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס" (אבות א ג).
3. מורה, מי שמלמד את תלמידו: "אדם חייב לומר בלשון רבו" (עדויות א ג). "שלום עליך, רבי ומורי" (ברכות ג).
4. תואר כבוד לאֲמוֹרָאֵי בבל, וכן לגדולי חכמי התורה בתקופת הגאונים ואחריהם, כגון: רב הונא, רב נחמן, רב אָשִׁי, רב הַאי גֶאון.
5. [בקהילות ישראל, החל מן המאה ה-12 בקירוב] תואר למורה-הוראה בישראל, חכם בתורה הממונה על הקהילה להורות בה ולפקח על חיייה הדתיים: רב העיר, הרב הראשי, רב בית-הכנסת, רבנים גדולי תורה.
6. שם-לְוֵי לתואר צבאי בצבא-ההגנה-לישראל לציון דרגה אחת למעלה מן התואר היסודי: רב-טוראי, רב-סרן, רב-אלוף".

³⁹ אבן-שושן 1998, כרך תשיעי, עמ' 3508

⁴⁰ שם, עמ' 3536

⁴¹ שם, עמ' 2950

הצגתי את פירושי המילון השונים וציטוטים מהמקורות המתלווים אליהם כדי להדגים איך אפילו קיצור בן אות אחת (כאן - האות ר' המייצגת את המילה רב) קשור לדברי יהדות רבים ולרבדים שונים בשפה העברית – החל מספר ירמיה בתנ"ך, המשך במסכת פסחים ויבמות במשנה ובתלמוד, מסכתות אבות, עדויות וברכות במשנה, תואר למורה-חכם בתורה בקהילות ישראל החל מהמאה ה-12 ועד היום, וכלה בעברית המודרנית שבה המילה משמשת לוואי לדרגות בצה"ל.

בסיפור "עגונות", הכינוי ר' בהקשר של אחיעזר יכול להתפרש כ'נכבד', וגם 'מורה' שכן אחיעזר יוזם את בנייתה של ישיבה ללימוד תורה בירושלים. הוכמן בחר לתרגמה באמצעות המילה Sire, שהגדרתה המילונית היא lord; a person of importance וגם a respectful term of address.⁴² בתרגום לאנגלית המילה sire מתחילה באות רישית – עוד רמז לכך שאחיעזר אדם מכובד וחשוב. אולם אין בכך להעביר את הרבדים השונים על מטעניהם התרבותיים והדתיים כמו שהמילה ר' מעבירה. לעומת זאת, כאשר מופיע בסיפור הצירוף ר' יחזקאל, השמיט הוכמן את התואר ר' והשאיר את השם יחזקאל בלבד, גם כאשר הכוונה, כמו בציטוט הבא, למורה-הוראה:

In numbers the scholars assembled, to attend the law from Ezekiel's lips, and the academy was filled with holy lore (p. 40)	תלמידים הרבה נתקבצו לשמוע תורה מפי ר' יחזקאל והישיבה נתמלאה למודי ה' (תיב)
--	--

בתרגום לאנגלית נוכל למצוא גרסה שלישית למילה ר': כאשר תרגם הוכמן את המשפט "ושמענו מפי ר' נסים זכרונו לברכה" הוא תרגם את המילה ר' ל- **Rabbi**:

Rabi Nissim of the blessed memory...used to say⁴³

גם במקרים שבהם מופיעה בטקסט בעברית המילה רבי בשלמותה (ולא בקיצור כ-ר'), למשל רבי יחזקאל, התרגום של רבי הוא למילה המקבילה באנגלית **rabbi**. לדוגמה:

Once, as Rabbi Ezekiel was passing by...(p. 40)	פעם אחת עבר רבי יחזקאל שם... (תיג)
--	------------------------------------

וכך, כאמור, בשאר המקומות בסיפור שבהם מופיע רב או רבי - התרגום הוא **rabbi**. לדוגמה:

The couple stand silently before the rabbi , their eyes downcast. Rabbi Ezekiel is about to divorce his wife. (p. 42)	עמד הזוג לפני הרב ועיניהם למטה. גט כריתות מוסר רבי יחזקאל לאשתו. (תיד)
---	--

ניתן לסכם שהוכמן תרגם את המילה ר' על פי ההקשר הטקסטואלי, ומכאן שלוש הצורות השונות של תרגומה (Sire, השמטה ו-rabbi)⁴⁴.

⁴² Barnhart 1970, עמ' 1123, הגדרה מס' 6

⁴³ הלל ברזל מצביע על האירוניה שבשמו של ר' נסים, אשר אינה מועברת בתרגום שכן המתרגם תעתק את שמו: "את שם בעל הסיפור על התינוק הכתיר עגנון כר' נסים. האירוניה היא גלויה. רק מי שמאמין בנסים יחזיק בסיפורו של המספר ממין זה [ר' נסים סיפר שראה את הרב שיצא "לתקן עגונות...מפליג בים הגדול על פאטשייל"ע אדומה ותינוק בחיקו" (תטו)] (ברזל, 1980, עמ' 74).

⁴⁴ אציין שאינני מסכים עם גישתו של הוכמן שבחר לא לתרגם את המילה ר' המופיעה כלוואי לשמו של יחזקאל. נראה לי שהיה מקום לתרגמה ל-rabbi, כפי שעשה בביטוי רבי יחזקאל. אולם, כפי שציינתי בחלק הראשון של עבודה זו (סקירה של ספרות מחקר), רות נבו סבורה שעל המתרגם לבחור בפתרון המדבר אליו ומשקף עבורו נאמנות ויחס של כבוד לטקסט.

הקיצור ה'

ה' הוא קיצור של השם, אלוהים – "סימן לשם 'יהוה', השם המפורש".⁴⁵ התרגום באנגלית הוא **God**.
דוגמה מהסיפור:

And that merciful God would grant Dinah forgiveness. (p. 38)	וה' הטוב יכפר בעדה (תיא)
---	--------------------------

ביהדות המילה ה' טעונה בקדושה והיא שמו המפורש של אלוהים, ואילו **God** יכול להיות כינוי לאל "סתמי" בכל דת ובכל אמונה. לדעתי, לא ניתן למקם את שתי המילים – ה' ו-God, שלכאורה מקבילות, במקומות חופפים ב"מפות הלקסיקאליות"⁴⁶ של העברית והאנגלית, שכן כל אחת מהן מספקת לקבוצת דובריה אסוציאציות וחוויות אחרות.

שד"ר

לפי אבן-שושן: "שלוחא דרבנן [ארמית: שליח של רבתינן]. כינוי לשליח שנשלח לאסוף תרומות לטובת מוסדות רבניים (בייחוד תורניים): "הרב במחננו נעשה לשד"ר של ישיבת הרבי" (ברנר, כל כתביו, כרך א', עמ' 100). "נתגלגל לעיר שד"ר אחד" (עגנון, אלו ואלו, עמ' שצט)⁴⁷.
מילון אלקלעי מתרגמו באנגלית ל-**emissary** (for institutions of charity and Jewish learning).
להלן המשפט הראשון בסיפור שבו מופיעה המילה 'שד"ר':

המשפט בעברית: "יום אחד שב **שד"ר** מארצות הגולה לירושלים." (תיד)

התרגום לאנגלית: One day an **emissary of the rabbis** returned to Jerusalem from the diaspora (p. 41)

המילה שד"ר מהווה דוגמה למחסר תרבותי - כאן, מושג הקיים בתרבות היהודית וחסר בתרבות של השפה האנגלית. הוכמן בחר להנהירה בכך שתרגם את המילים שמייצגות האותיות בְּשד"ר – **שליח של הרבנים - emissary of the rabbis**. בפעמים האחרות, בהמשך הסיפור, הוכמן תרגם שד"ר כ-**emissary**. בלבד, כנראה מתוך ידיעה שקודם לכן הסביר לקורא את הייחודיות של שליח זה ואין צורך לחזור על כך.

סופר סת"ם

ראשי התיבות של סת"ם הם ספרים, תפילין, מזוזות. לפי מילון אלקלעי הפירוש של סופר סת"ם הוא ⁴⁸copyist of Scriptures. ב"עגונות" מסופר שר' אחיעזר בנה בירושלים ישיבה מפוארת ובה בית כנסת אותו קישט בקישוטים רבים "וקרא ל**סופרי סת"ם שיכתבו ספרי תורה**" (תז). התרגום באנגלית הוא:
"... and called on the **scribes** to prepare the scrolls of the law" (p. 32)

⁴⁵ אבן-שושן 1998, כרך שני, עמ' 591

⁴⁶ על-פי דגוט 1976

⁴⁷ אבן-שושן 1998, כרך תשיעי, עמ' 2-3151

⁴⁸ אלקלעי 1965, עמ' 1743

הוכמן בחר במילים בעלות גוון עתיק – scribes, the scrolls of the law – אך מילים אלה אינן יכולות לפצות לגמרי על המחסר התרבותי, ולא ניתן להעביר באמצעותן את המטען התרבותי-דתי-רוחני שהמושג היהודי "סופר סת"ם" נושא בחובו.

יצ"ו

ראשי התיבות של יצ"ו הם: ישמרהו צורו ויחיהו. לפי מילון אלקלעי הפירוש של יצ"ו הוא: ⁴⁹May God protect and preserve him! (after mentioning a person's name)
 המושג מופיע במשפט "ליום שתכנס בתו לחופה עם בן גילה המוסמך כמר יחזקאל יצ"ו." (תי).
 הוכמן תרגם יצ"ו ל: **God preserve him** שהנו תרגום מלולי חלקי של הביטוי בעברית, אך התרגום מעביר תחושה דתית ויראת שמים, מוטיב העובר כחוט השני בסיפור.

4.3. תרגום משחקי מילים

משחקי מילים מהווים אתגר בתרגום בכלל ובסגנון כתיבה כְּשֶׁל עגנון פרט. משחק המילים הראשון שבו אדון מופיע בהקדמה המדרשית:

"נִשְׁבַּת שַׁבְּתָם, חָגָם חָגָא וְאִפְרָא לְהֵם תַּחַת פְּאָר" (תה)

Their days of **rest** are **wrested** from them, their **feasts** are **fasts**, their lot is **dust** instead of **luster** (p. 30)

עגנון משתמש בשלושה זוגות מילים שבכל אחד מהם טמון משחק מילים:

א. **נִשְׁבַּת שַׁבְּתָם** – שתי מילים מאותו שורש המשנה את הוראתו בכל מילה. נשבת מלשון הפסיק וּשְׁבַתָּם מלשון יום השבת, יום המנוחה שלהם.

הוכמן משתמש אף הוא במשחק מילים בין **rest** ובין **wrested**⁵⁰ ומצליח להעביר במשחק המילים את הרעיון שבהקדמה המדרשית: ברגע שיהודים יחטאו ויעשו הרע בעיני ה' - ימי השבת, ימי השלווה והמנוחה שלהם ייעלמו ולא יהיו עוד.

ב. **חָגָם חָגָא** – "אלו שני שורשים שונים, אולם השינוי הצלילי ביניהם קטן...החג, השמחה, ההרמוניה,

המעגל השלם, הפך לחגא-לשבר. בישיעיהו (יט יז) נאמר: וְהִתְהַ אֲדַמַּת יְהוּדָה לְמַצְרַיִם, לְחָגָא, כָּל אֲשֶׁר יִזְכִּיר אֶתְהָ אֱלֹהֵי, יִפְחַד--מִפְּנֵי, עֲצַת יְהוָה צְבָאוֹת, אֲשֶׁר-הוּא, יוֹעֵץ עָלָיו."⁵¹

עגנון משיג משחק מילים נוסף עם **חגא** במשמעות של "חג של נוכרים, חג לא-יהודי".⁵² אסונם של היהודים הופך ליום חג של הנוכרים.

הוכמן מנצל בתרגומו את הניגוד שבין **feasts** ו-**fasts** ליצור משחק מילים באנגלית ובאמצעותו הוא מדגיש את הניגוד בין מצב היהודים לפני שחטאו לבין מצבם הקשה לאחר שחטאו בעקבות הענישה של ה' – ימי המשתה שלהם נהפכים לימי צום.

⁴⁹ אלקלעי 1965, עמ' 950

⁵⁰ במשמעות של נגזל, נלקח באלימות, נחטף

⁵¹ חשן 2000, 318

⁵² אבן-שושן 1998, כרך שלישי, עמ' 880

ג. **אפר להם תחת פאר** - משחק מילים הוא "הפכו של זה הקיים בישיעהו (סא ג): לשום לאַבְּלִי צִיּוֹן, לַתֵּת לָהֶם פָּאָר תַּחַת אֶפְרָיִם"⁵³. הוכמן יוצר משחק צלילים באנגלית בין **dust** ו-**luster**⁵⁴ ומצליח להעביר באמצעי ספרותי זה משמעות הדומה לזו שבמקור.

התרגום מצליח, כאמור, להעביר את משחק המילים המורכב, אך לא את הרמזים לפסוקי התנ"ך בספר ישעיהו. להלן תרגום הפסוקים מ-KJV אליהם רומז עגנון במשחקי המילים השני והשלישי. מעיון הפסוקים באנגלית נבחין שאין להם אזכור בתרגומו של הוכמן:

הפסוק באנגלית מישיעהו יט, יז אליו רומז עגנון במשחק המילים השני:

And the land of Judah shall be a **terror** unto Egypt, every one that maketh mention thereof shall be afraid in himself, because of the counsel of the LORD of hosts, which he hath determined against

הפסוק באנגלית מישיעהו סא ג אליו רומז עגנון במשחק המילים השלישי:

To appoint unto them that mourn in Zion, to give unto them **beauty for ashes**

אדון עתה במשחק המילים שבמשפט:

"גאוני הדור אצלו עליו **מהודם**, ולדבק טוב יאמרו בכל נפשם **ומאודם** וכו'." (תו).

עגנון משתמש במילים **מהודם** (כלומר, מן ההוד, הפאר והתפארת שלהם) **ומאודם** – "בכל מאודו: בכל ליבו, בכל ישותו: "ואהבת את ה' אלוהיך בכל-לבבך ובכל-נפשך ובכל מאודך" (דברים ו ה)⁵⁵.
נוסף לכך, הביטוי **ולדבק טוב** במשפט מרמז לפסוק "וַיִּחַזַק חֶרֶשׁ אֶת-צַרְרִי, מִחֶלֶק פְּטִישׁ אֶת-הוֹלֵם פְּעָם; אִמֵּר לְדָבֶק טוֹב הוּא, וַיִּחַזַּקְהוּ בְּמִסְמְרִים לֹא יִמוּט" (ישעיהו מא ז).

הוכמן מצליח להעביר משחק המילים בתרגום לאנגלית בעזרת **wages** ו-**sages**:

...wreathed in blessings from the **sages**, who bless this match with all their hearts and **wages**.

And so forth. (p. 32).

אולם, כמו במשחק המילים הקודם וכמו שנאמר במאמרים שסקרתי בחלק הראשון של עבודתי, אי-אפשר להעביר בתרגום את סגנונו המיוחד של עגנון, וחווית הקריאה של הסיפור המתורגם שונה מזו שבקריאת המקור. במשחק המילים הזה, למשל, הוכמן אינו רומז לפסוק תנ"כי כלשהו, לא כל שכן לפסוקים מישיעהו אליהם רומז עגנון.

4.4 תרגום סממנים דקדוקיים מלשון חכמים

לפני הדין בדוגמות לתרגום דברי חכמים ברצוני להסביר שתי נקודות.

הנקודה הראשונה היא מהי לשון חכמים? לפי סיוון, הלשון העברית בימינו נשענת על לשון המקרא ולשון חכמים. לשון המקרא היא הלשון האופיינית לספרי התנ"ך והתייחסתי אליה מהזווית של ציטוט פסוקי תנ"ך ורמיזה לביטויים תנ"כיים בסעיף "תרגום ציטוטים ואזכורים מהתנ"ך". לשון חכמים "היא העברית

⁵³ חשן 2000, עמ' 319

⁵⁴ במשמעות של זוהר, ברק

⁵⁵ אבן-שושן 1998, כרך חמישי, עמ' 1464 (הפסוק מופיע בתפילת "שמע ישראל").

שבמשנה, בתלמודים ובמדרשים. 'ספר האגדה' שבעריכת ביאליק-רבניצקי מביא דברי חכמים כנתינתם. לשונו היא אפוא לשון חכמים. רוב יצירותיו של עגנון – בלשון שתשתיתה, לשון חכמים נכתבו".⁵⁶ שתי לשונות אלה הן מעין דיאלקטים של העברית. יש להן יסודות משותפים – שורשים ומלים, צורות דקדוקיות – אבל יש ביניהן הבדלים באוצר המלים ובמבנה המשפט. "בתקופת המשנה והתלמוד לא נהגו לערבב שתי לשונות אלה: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמם, כפי שאמרו חז"ל".⁵⁷ בעברית בימינו מתרחש תהליך התמזגות שתי הלשונות, ולעיתים יש אף שתי מערכות מילים לאותו עניין: אחת מקראית והשנייה של לשון חכמים (סיוון, 1979).

הנקודה השנייה היא איך לתרגם את הרובד הלשוני הנקרא לשון חכמים? חיים רבין מציין שבעיית הערכיות נעשית קשה יותר כאשר המתרגם מטפל במשלב ארכאי. לכל שפה דרגים ארכאיים משלה, אך המשלבים הארכאיים של השפות השונות אינם מקבילים בזמנם ההיסטורי. כך למשל, המקבילה ללשון המשנה, הנחשבת למשלב הלשוני המובחר של העברית שעל פיו מודדים את לשון הכתיבה בימינו, היא הלשון של המאה השמונה עשרה והתשע עשרה בכמה מלשונות התרבות האירופיות. רבין מציין שבזמן תרגום של יצירה ספרותית, על המתרגם להיות מודע לרמה הסגנונית שלה ולקחת בחשבון עבור כל מילה את האספקט הענייני, רגשי וערכי שלה ביצירה. הרובד של לשון חכמים, כמו שאר הרבדים הלשוניים ב"עגונות", קשור לאספקט הערכי אליו מתייחס רבין. לכאורה, על הוכמן לבחור סגנון לשון מקביל ללשון "עגונית" כדי "לתת לקורא הלוועזי הרגשה של נימה מקבילה". אציג כעת מספר דוגמות של תרגום לשון חכמים מתוך "עגונות" תוך השוואה לתרגומן באנגלית, וישפוט הקורא את מידת הצלחתו של הוכמן במשימה קשה זו.

4.5. חילופי התחילית 'הת' ב-'נת' בבנין התפעל

במקרא פועל בבניין התפעל בזמן עבר לרוב מתחיל ב-הת (התגאה, התרחק), ובלשון חכמים הפועל לרוב מתחיל ב-נת (נתגאה, נתרחק).

עגנון כתב בלשון חכמים את המשפט הבא: "והנה לאחר כמה חודשים נתקבלה אגרת מאת השלוחים" (תו).

הוכמן תרגמו ל- "And then, months having passed, a scroll **was received** from the **emissaries**" (p. 32)

ולהלן דוגמות נוספות לפעלים בבנין התפעל עם התחילית המשנאית **נת**:

All Israel which was in Jerusalem had foregathered (p. 33)	נתקבצו כל ישראל שבירושלים (תט)
Bewildered they cried (p. 36)	נתחללו וצעקו (תי)
Weeping, the rabbi woke out of his sleep (p. 43)	נתעורר הרב מתוך בכי (תטו)

⁵⁶ סיוון 1979, עמ' 134

⁵⁷ שם, עמ' 134

for the doom of exile has been levied upon me (p. 43)	חובת גלות נתחייבתי לתקן עגונות (תטו)
The rabbi vanished (p. 43)	מיד נתעלם הרב (תטו)

כמובן שהקורא הזר לא יבחין במעבר מבנין התפעל בצורתו המקראית לבנין התפעל בצורתו המשנאית.

4.6. חילופי האות מם סופית באות נון סופית

סממני בולט אחר בין לשון מקראית ובין לשון חכמים הוא החלפת סיומת ם (מם סופית) בפועל בגוף רבים ובשם עצם ברבים בסיומת ן (נון סופית). לדוגמה: גירושים – גירושין, נישואים – נישואין, מטבילים – מטבילין, מסובים – מסובין. בנדוד כותב: "הנטייה לקרב את כתיבת התיבה לצורתה המקראית בולטת ביותר בחילופי ם/ן, שהם המקרא מועטים מאוד: גרשום/גרשון, כמהם/כמהן (שמאל ב, יט 39-41), בית-הרם/בית הרן (יהושע יג 27/במ' לב 36), אבל בלשון ספרי ישראל החילופים רבים למכביר. אתה מוצא כלי ריקם וגם כלי ריקן, ... וכך: אדן (=אדם), תהון (=תהום), שלון (=שלום), דרון (=דרום), כָּרֶן (=כרם), טען (=טעם), ... ועוד כיו"ב"⁵⁸. בנדוד מסביר שאין אלה המצאת סופרים אלא הגייה שהייתה מקובלת בארץ ישראל בזמן החכמים. בתלמוד הבבלי אין זכר לחילופי אותיות אלה "כי לא שאב את לשונו העברית מן הדיבור החי שבארץ ישראל אלא מן הספרים, ובספרי המקרא הכתיב ם ולא ן – וכמוהו נהגו בבבלי"⁵⁹. לעיתים, בכתבי חכמים נתערבבו להן מילים המסתיימות ב-ם וב-ן ללא הבחנה וניתן למצוא במשנה למשל, כולם טהורות, כולם טמאות, בשטרות עין גדי נמצא כתוב "דינרין שהם סלעים ארבע" ויש ערבוביה אפילו באותה שורה: "בקודשי קודשים ובקדשין קלין". חילופין כאלה נדירים מאוד במקרא, אבל בספרי ארץ ישראל הם "בשפעי שפעים".

להלן דוגמות דומות מ"עגונות" ולצידן תרגומיהן לאנגלית:

and silversmiths to design the ornaments of the scrolls (p. 33)	ולצורפים שיעשו תכשיטין ⁶⁰ לספרים (תז)
...began to ply her with comfort . (p. 38)	...דיבר על ליבה דברים של תנחומין (תיא)
...when a person takes a wife to himself, all his sins fall away . (p. 38)	...כיון שנשא אדם אישה עוונותיו מתפקקין (תיא)
But little children insist that at times, in the twilight , an old man hails them (p. 44)	אבל תינוקות של בית רבן אומרים שפעמים בערבין מזדמן להם זקן אחד (תטו-ז)

⁵⁸ בנדוד 1967, עמ' 218

⁵⁹ שם, עמ' 218

⁶⁰ לפי סיוון, בלשון המקרא - עדיים ובלשון החכמים – תכשיטים.

She peered into the Ark, she stirred his paints , examined his carvings and picked up his tools . (p. 43)	ונסתכלה בארון ובחשה את הסממנים ובדקה את הקישוטי ונטלה את הכלים ⁶¹ (תז)
And just as he did not look at her at the hour of their marriage , so he does not look at her in the hour of their parting . (p. 42)	וכשם שלא נסתכל בה בשעת נישואין כך לא נסתכל בה בשעת גירושין . (תיד)

צורות אלה של לשון חכמים הן מחסר תרבותי, ולדעתי אין לו פתרון תרגומי. כפי שרואים בדוגמות הללו, התרגום לאנגלית של הטקסט הכתוב בסגנון לשון חכמים אינו שונה מתרגום טקסט ספרותי אחר, והקורא הזר אינו יכול לחוש שהן נבדלות ברובדן הלשוני. קשה להסביר לקורא הזר את השוני בין הרבדים הלשוניים, ואם נמצא דרך להסביר זאת, ספק אם הקורא הזר יצליח להפנים את היופי והטבעיות שבם שילב עגנון את הרבדים השונים בכתיבתו.

4.7. אזכורים של מנהגי יהדות

ב"עגונות" ישנם אזכורים רבים של מנהגי יהדות ושל מונחים וחפצים בעלי ערך יהודי או משמעות דתית. לקורא העברי אזכורים אלה מהווים חלק אינטגרלי מהסיפור, אולם לקורא הזר, שאינו בעל רקע ביהדות, אזכורים אלה הינם מחסר תרבותי וסביר להניח שלא יחוש יחס ערכי כלפיהם. להלן מספר דוגמות מ"עגונות".

שכינה, שאילת חלום, נטילת ידיים ומזוזה – ב"עגונות" מסופר כי הרב שָׁדן את הארון לגניזה חלם ש"שמע כמין קול. הגביה ריסי עיניו וראה את **השכינה** בדמות אישה נאה כשהיא עטופה שחורים, ועדיה אין עליה והיא מנידה עליו את ראשה בצער. ...ובלילה עשה **שאיילת חלום**. הראוהו מן השמים כמה דברים המכוסים מן העין". [בן אורי הופיע בחלומו ושאל את הרב מדוע דן אותו לגלות, ואז] "נתעורר הרב מתוך בכי וידע שדברים בגו. **נטל ידיו...נשק את המזוזה ויצא**" (תיד-תטו).

אציג את הטקסט לאנגלית ואבדוק כיצד תרגם הוכמן את ארבעת המושגים המודגשים:

"...he heard a voice. He raised his eyes, and saw **the Divine Presence** in the guise of a lovely woman, garbed in black, and without adornment, nodding mournfully at him. ...and in the dark of the following evening **inquired as to the signification of his dream**. Providence disclosed to him a number of things concealed from mortal sight... Weeping the rabbi woke out of his sleep and knew that his doom had been sealed. He **washed his hands**...kissed the *mezuzah* and slipped away" (pp. 42-3).

את המילה **שכינה** הוכמן תורגם באופן מילוני ל-**the Divine Presence**⁶². עורך הקובץ התרגומים של

סיפורי עגנון העיר בקצרה על מהות השכינה בפרק ההערות המופיע בסוף הספר (Editorial Postscript):

"In this tale everybody is in a state of desertion, including the *shekhinah*, the Divine Presence" (p. 280).

אציין שאין הפנייה מהסיפור להערת העורך.

⁶¹ "ובחשה את **הסממנים** ובדקה את **הקישוטי**" מהווה דוגמה למשפט המכיל את שתי הסיומות (אם כי במילים שונות)..
⁶² מילון אלקלעי, עמ' 2612, מתרגם **שכינה** כ: *Shekinah*, Divine presence, Godhead, holy inspiration, royalty, royal residence

שאלת חלום הינה מונח מעולם הקבלה. זוהי טכניקה שבה "המקובל מייצר את החלום, כלומר החלום לא עט עליו ממעמקי תודעתו, אלא המקובל רוצה לשאול שאלה מסוימת, למשל מתי יבוא המשיח, ו"מזמין" חלום בעניין".⁶³ מקובלים רבים מאמינים שבחלום "אפשר להגיע למגע עם האלוהי באופן, שבניגוד למצב של ערות, איננו מסוכן מדי". בכל הדתות ובכל הזמנים האמינו בחלום ככלי נבואי ו"אין כאן דבר ייחודי לדת היהודית". למרות שמנהג זה אינו ייחודי ליהודים, מעניין לבדוק את התרגום לאנגלית. הוכמן לא תרגם מילולית (למשל, *made a dream enquiry*) אלא הוסיף הנהרה:

And in the dark of the following evening **inquired as to the signification of his dream** (p. 43).

את הביטוי **נטל ידיים** הוכמן תרגם ל-**He washed his hands** שאינו מעביר את מהות המצווה הדתית שבגללה הרב נטל ידיו. "דעת"⁶⁴, אתר ללימודי רוח ויהדות, מפרט רשימה ארוכה של מקרים שבהם לפי דיני יהדות יש ליטול ידיים ובהם בין היתר - הקם משינה⁶⁵: ואכן, הרב התעורר עם שחר משנתו ונטל ידיים מכורח המצווה ולא סתם כדי לרחוץ ידיו כפי שיכול לסבור הקורא הזר. נטילת הידיים בסיפור נקראת במקורות "נטילת ידיים שחרית" ולהלכות מפורשות:

"צריך לרחוץ ידיו לפניו בכל בוקר בקומו ממיטתו, ולא ילך ד' אמות בלי נטילת ידיים. טעם הנטילה הוא להסיר לכלוך או רוח רעה השורה עליהן, כי הידיים נוגעות לפעמים במקומות מטונפים. הרשב"א כתב טעם: "לפי שבשחר אחר השינה נעשה האדם כבריה חדשה, דכתיב חדשים לבקרים רבה אמונתך, (איכה ג') לכן צריך להודות ולהתקדש בנטילת ידיים, ככהן שמקדש ידיו מן הכיור לפני עבודתו".⁶⁶

מעשה נטילת הידיים, כמו דברי יהדות אחרים שכבר ציינתי, אינו מועבר לקורא הזר כחלק מהתרבות ואורח החיים של הדמויות שב"עגונות" בגלל הבעיה של המחסרים התרבותיים והערכיים שאינם ניתנים לתרגום.

מזוזה - את המילה מזוזה הוכמן תעתק לאנגלית וסימנה כתעתיק וכמילה זרה בכותבה באותיות נוטות: **mezuzah**. מבדיקה שערכתי, המילה mezuzah מופיעה במילונים בשפה האנגלית, לדוגמה ב-*The American College Dictionary*⁶⁷.

עגונות – זוהי מילת מפתח בסיפור⁶⁸. הוכמן לא תרגם את שם הסיפור "עגונות" לאנגלית אלא תעתק אותו ל-*Agunot*. באותיות נוטות לסמנה כמילה זרה. העורך, נחום גלצר, התייחס למשמעות של 'עגונות' בהערותיו בסוף הספר:

⁶³ ציטוט זה ושני הבאים אחריו לקוחים מראיון מקוון ב"הארץ" עם פרופ' משה אידל, מהחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים והתן פרס ישראל: <http://www.haaretz.com/hasite/spages/778839.html> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009)

⁶⁴ <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=2343> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009).

⁶⁵ הסיבות האחרות הן: היה ער כל הלילה ייטול ידיו שחרית בלא ברכה, אם ישן ביום כחצי שעה, הנוגע במת וההולך להלוויית המת, והמשמש מיטתו, והיוצא מבית הכסא ומבית המרחץ, והנוטל ציפורניו והחופף ראשו והחולץ מנעליו והנוגע ברגליו, והנוגע בגופו במקום זיעה כל אלה צריכים נטילת ידיים בלא ברכה.

⁶⁶ <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=2343> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009).

⁶⁷ Barnhart 1970, עמ' 767:

mezuzah: pl. –zoth. Jewish Religion: a piece of parchment inscribed on one side with the passage Deut. 6:4-9 and 11:13-21, and on the other with the word: Shaddai" (a name applied to God), and so placed in a case that the divine name is visible from the outside, the case being attached to the doorpost of a house in fulfillment of the injunction in each of the passages.

"This is Agnon's first major tale (1908); from its title the author whose original name was Czaczkes, took the name under which he has published his works ever since. An *agunah* (singular of *Agunot*) is a deserted wife who, according to Jewish law, cannot remarry till the husband has been proven dead or has sent her a bill of divorce. In this tale everybody is in a state of desertion..." (p. 280).

פירוש המילה **עגונה** הוא: "[מארמית: עגן קשר] [במקורות הקדומים רק לנקבה: עגונה]... אישה שבעלה עזבה ונעלם בלא שנתן לה גט, והריהי קשורה אליו, לפי הדין, ואינה רשאית להינשא לאחר, אלא אם כן ייתן לה גט או יתברר כי הוא מת: 'משום תקנת עגונות' (גיטין כז:). 'מפני תיקון עולם... שלא תהא יושבת עגונה' (ירושלמי גיטין מה ג). 'אשתו של זה יושבת כעגונה שוממה' (עגנון, הכנסת כלה, שלד).⁶⁹ התרגום המילוני לאנגלית הוא:

Deserted (abandoned) wife (whose husband has disappeared without divorcing her), '*agunah*'⁷⁰

להלן אציג את המילה כפי שמופיעה בסיפור בעברית (היא מופיעה פעמיים) ואת התרגום לאנגלית:

"נטל ידיו ולבש את בגדיו ולקח מקל ותרמיל וקרא לרבנית ואמר, בתי אל תבקשיני, חובת גלות נתחייבתי **לתקן עגונות**" (תטו).⁷¹

"He washed his hands, drew on his mantle, took up his staff and his wallet, and, calling to his wife, said, "My daughter, seek not after me in my going forth, for the doom of exile has been levied upon me, **to redeem the forsaken in love**" (p. 43).

לדעתי, הוכמן משיג שתי מטרות בתרגומו **לתקן עגונות כ- to redeem the forsaken in love**:

- א. מספק הסבר לביטוי "לתקן עגונות" – לחלץ ולגאול אנשים שננטשו באהבתם.
- ב. רומז לפירוש ספרותי למצב ה'עגינות' השוכה ב"עגונות" – כל הדמויות שריוות באהבה נכזבת.

בסיפור משפט נוסף המתייחס למצב של עגינות:

"עד מתי **תעגינה** הנשמות שבעולמך ושירת היכלך תהגה נכאים?" (תט) - המילה **תעגינה** היא מלשון **עגונה**. הפועל **תעגינה** במשפט מאזכר את שאלתה של נעמי לכלותיה רות ועורפה אם הן מתכוונות לחכות עד אשר תלד בנים: "הֲלֹהוּ תִשְׁבְּרָנָה, עַד אֲשֶׁר יִגְדְּלוּ, הֲלֹהוּ תִעְגְּנָה, לְבִלְתִּי הָיִית לְאִישׁ" (רות א יג). רות שואלת את כלותיה: הלהם תחכינה, לְבַנֵּי אִשְׁרִי אֵלֶּךְ – עד שיגדלו? האם תשבנה עגונות (תעגינה) – תהפוכנה לעגונות) ותמנענה מלהינשא?

להלן הפסוק בתרגום KJV:

Would ye tarry for them till they were grown? Would ye stay for them **from having husbands**?

⁶⁸ המילה "עגונות", שהינה מושג דתי-משפטי ביהדות, הופכת בסיפור למונח המתאר חוסר קשר ומוות רגשי אצל שלושה זוגות: דינה ובן אורי, ר' יחזקאל ופרדלי ודינה ור' יחזקאל. בסיפור ישנה גם עגונה במובן היהודי ה"רגיל" של המילה – אשת הרב שנעלם הופכת לעגונה שכן עגנון מצייין: "בקשוהו ולא מצאוהו" (תטו).

⁶⁹ אבן-שושן 1998, כרך שביעי, עמ' 2273

⁷⁰ אלקלעי 1965, עמ' 1848

⁷¹ לתקן עגונות – אפשר לפרש: לשפר מצבן של עגונות, למצוא בעלים שעזבו את נשותיהם ללא גט.

התרגום של הוכמן אינו מאזכר את הפסוק באנגלית ממגילת רות' אלא נותן, כפי שכבר הדגמתי, פרשנות ספרותית למושג עגונות: תחושת נטישה ואהבה נכזבת ואפילו תחושה של מוות ופרישות מחיי העולם הזה:

"God! Till when shall the souls that dwell in Thy kingdom **suffer the death of this world**, in bereavement, and the service of Thy habitation sound out in suffering and dread?" (p. 36)

להלן אדגים שני ביטויים של מנהגי יהדות אותם מתרגם הוכמן בעזרת הנהרה.

שבע ברכות

עגנון כותב שבטקס חתונתם של דינה ור' יחזקאל "נכנסו לסעודה ובירכו **שבע ברכות** והושיבו חתן וכלה זה בצד זו" (תיב).

בתרגומו מוסיף הוכמן הנהרה שהברכות הן לנישואים מאושרים ולשמחת כלולות:

They went in to breakfast⁷², and chanted **the seven blessings of nuptial felicity**, and seated the couple side by side" (p. 40)

(במלון אלקעי התרגום ל"שבע ברכות" הוא 'nuptial benedictions'⁷³, ובאתר חב"ד - the seven benedictions⁷⁴ ובאנציקלופדיה יהודית מקוונת - seven nuptial benedictions⁷⁵).

נקיטת חפץ

נקיטת חפץ פירושה "החזקת דבר-קדושה (כגון ספר-תורה, ציצית) ביד אגב שבועה כדי לתת לה תוקף וחזוק: 'התקינו שמשביעין את הלווה שבועה חמורה כְּעֵין של תורה בנקיטת חפץ' (רמב"ם, מלווה ולווה ב.ב.) ונשבעים לגמול לו חסד, ומאשרים את דבריהם בתקיעת-כף ובנקיטת ציצית' (מנדלי מוכר-ספרים, קנב)⁷⁶. ר' נסים מעיד שראה את הרב מפליג בים ותינוק בחיקו, "ואף על פי שאותה שעה שראיתיו בין השמשות הייתה נשבע אני **בנקיטת חפץ** שהוא הוא ולא אחר" (תטו). הוכמן מוסיף למשפט הנהרה כאשר בתרגומו ר' נסים אומר שהוא נשבע בכל אשר אנחנו [היהודים] נכספים אליו בתפילה:

"And even though the hour was twilight, and the sun was setting, I **swear by all that we yearn for in prayer** that it was he" (p. 44).

מהדוגמות שהבאתי נראה שבתרגום לאנגלית דברי יהדות ומנהגי יהדות מאבדים מייחודם התרבותי וממטענם הרגשי הקיימים בסיפור בעברית. עוד דוגמאות לכך הן: מנין הופך ל-quorum, תפילין ל-phyllacteries, טלית ל-prayer shawl ובית מדרש ל-the House of Study. ישנה תחושה שבאנגלית מונחים אלה הופכים ל"מושגים טכניים" וחפצים רגילים, נטולי מטען של אלפי שנות מסורת ותרבות יהודית.

⁷² כנראה שהוכמן תרגם 'סעודה' ל-'breakfast' מפני שבתחילת הפסקה כתוב "בתפילה של שחרית עמד לו בעלה של דינה" (תיב).

⁷³ אלקעי 1965, עמ' 295

⁷⁴ http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/313725/jewish/The-Seven-Bendictions-Sheva-Berakhot.htm (תאריך

כניסה אחרון: 16 בספטמבר 2009)

⁷⁵ <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=973&letter=H> (תאריך כניסה אחרון: 16 בספטמבר 2009)

⁷⁶ אבן-שושן 1998, כרך שישי, עמ' 2091

4.8. תרגום ביטויים מאוצר הספרות היהודית

עגנון בחר בקפידה מילים מרבדי הלשון של המקרא ולשון חכמים, אולם לקורא הזר אין את חוויית הקריאה האסוציאטיבית בעלת קישורים לספרות המקורות כפי שיש לקורא העברי. אחלק את הדיון בביטויים מאוצר הספרות היהודית לשניים: ביטויים בעברית וביטויים בארמית, ובכל חלק אתייחס לביטויים אחדים מתוך "עגנות".

4.8.1. תרגום ביטויים בעברית מאוצר הספרות היהודית

תינוקות של בית רבן

תינוקות של בית רבן הם "דרדקים, ילדי בית-ספר למתחילים" [ברכות ה.].⁷⁷ בסוף הסיפור, הרב נעלם, אבל יש האומרים "שהוא סובב בארץ הקדושה" בהסתמכם על דברי תינוקות של בית רבן:

"אבל תינוקות של בית רבן אומרים שפעמים בערבין מזדמן להם זקן אחד" (עמ' תטו-ז)

"But **little children** insist that at times, in the twilight, an old man hails them" (p.44)

הביטוי **תינוקות של בית רבן** מעלה אצל הקורא העברי את האסוציאציה של תלמידים צעירים ותמימים בשנותיהם הראשונות ב"חדר" ושל לימודי תורה בבית ספר. בחיפוש שערכתי במאגר ספרות הקודש⁷⁸ הביטוי "תינוקות של בית רבן" מופיע עשרים פעמים, וידועות אמרותיו של רבי יהודה הנשיא המתייחסות לתינוקות של בית רבן:

– "אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל [דיבורם, תלמודם] **תינוקות של בית רבן**" (בבלי, סדר מועד, מסכת שבת, קיט, ב)

– "אין מבטלין **תינוקות של בית רבן** [מלימודיהם] אפי' [אפילו] לבנין בית המקדש" (בבלי, סדר מועד, מסכת שבת, קיט, ב)

גם הרמב"ם משתמש בביטוי: "ואין מבטלין **תינוקות של בית רבן** לבניין" (הלכות בית הבחירה א יב). הפירוש המילוני הוא *schoolchildren*⁷⁹, אך נדמה שפירוש ומתרגומו של הוכמן *little children* אינם מעבירים את האסוציאציות שיש לביטוי בעברית והם אינם מסייעים למקם את הסיפור במימד התרבותי וההיסטורי הראוי.

תורתו בתוך מעיו (תו)

הביטוי מאזכר את הפסוק מספר תהילים מ ט: "לְעֹשֹׂת־רְצוֹנְךָ אֵל־הַיְיָ חֲפָצָתִי; וְתוֹרָתְךָ, בְּתוֹךְ מַעְיִי". לפי רש"י פירושו אף מאכלי על פי תורתך הוא, ולפי מצודת דוד – "וכאשר קבלתי עלי כן חפצתי לעשותה ותורתך שמורה בלבבי אשר היא מכלל המעיים". אחד הפירושים למעי הוא "[בהשאלה] קרב, תווך"⁸⁰, ובהתאם לכך קאסוטו מפרש "כל חפצי הוא לעשות רצונך ולשמור בקרבי את דברי תורתך".⁸¹

⁷⁷ אבן-שושן 1998, כרך תשיעי, עמ' 3421

⁷⁸ אתר סנונית מציע חיפוש במאגר ספרות הקודש באמצעות הקישור: http://kodesh.snunit.k12.il/cgi-bin/kodesh/search_adv.pl

⁷⁹ אלקלעי 1965, עמ' 2785

⁸⁰ אבן-שושן 1998, כרך חמישי, עמ' 1757

⁸¹ קאסוטו 1965, כרך "ספר תהילים", עמ' 91

תרגום הפסוק ב-KJV הוא:

"I delight to do thy will, O my God: yea, **thy law is within my heart.**"

עגנון משתמש בביטוי מתהילים לתאר את מעלותיו של החתן המיועד ר' יחזקאל:
 "בעזרת השם, מצאנו בפולין המדינה, כלי מפואר, יפה פרי תואר, תורתו בתוך מעיו, עולה על כל רעיו" (תו).

הוכמן מתרגם את המשפט ל:

"with the aid of the Lord we have found in Poland a boy, a wondrous lad,
 in virtue clad, **with wisdom blest**, head and shoulders above all the rest" (p. 32).

הוכמן אינו מצטט מהתרגום התנ"כי לאנגלית המקביל, לכאורה, לרובד התנ"כי בעברית, אלא מתרגם עבור הקורא הזר את הביטוי בעזרת הנהרה: *with wisdom blest*. בתרגומו, הוכמן מקפיד לתרגם לאנגלית את החרוזה הפנימית הקיימת במשפט בעברית (סימנתי את המילים המתחרזות בקו תחתון).

ים התלמוד

זהו "כינוי לספרות התלמוד הרחבה והעמוקה: 'הגאון המובהק... אשר דל'ה דלה לנו ממעמקי **ים התלמוד** זהב ורוב פנינים' (הקדמה להגהות בעל הלבוש)⁸²". עגנון מתאר את ההתרגשות בבואו של החתן המיועד ר' יחזקאל לירושלים ואת הרצון של כל יהודי העיר להיות נוכחים בחתונה: "והכל מזמינים את עצמם לשמוח בשמחת חתן וכלה ואומרים מרגלית יקרה דלו השלוחים **מים התלמוד** שבפולין" (תי). את הביטוי **ים התלמוד** תרגם הוכמן ל-*sea of learning*:

They were preparing themselves to delight in the bride and bridegroom in the day of their joy, saying,
 "A precious pearl it is the couriers have drawn from **the sea of learning** which is Poland (p. 37)

מילון אלקלעי מפרש את הביטוי **ים התלמוד** כך:

"The *Talmud* (so named because of its depth and expanse; a bottomless pit)"⁸³

אתר בבילון מתרגמו ל-⁸⁴ the Talmudic literature .

בתרגומו, הוכמן אינו מתייחס לתלמוד כלל, והקורא הזר יכול להבין שהביטוי מתייחס ללמדנות באופן כללי ולא דווקא לדברי יהדות, כפי שבמקור. נוסף לכך, הקורא הזר עלול להבין מקריאת המשפט באנגלית שלפולין יש שם נרדף: *the sea of learning* .

⁸² אבן-שושן 1998, כרך רביעי, עמ' 1186

⁸³ אלקלעי 1965, עמ' 933

⁸⁴ <http://translation.babylon.com> (תאריך כניסה: 11 בספטמבר 2009)

פה מפיק מרגליות

"[על פי קדושין לט: ושם: 'פה שהפיק מרגליות ילחך עפר?'] כינוי מליצי לדברן מעולה השופע דברים נאים במלים נאות".⁸⁵

לפי אלקלעי, התרגום לאנגלית הוא "⁸⁶eloquent; eloquence (lit. a mouth pouring forth gems)" וביטוי מקביל באנגלית יכול להיות "⁸⁷silver-tongued".

עגנון כותב על ר' יחזקאל – "תארו כתואר המלך ופיו מפיק מרגליות" (תיא). הביטוי מופיע באגדות חז"ל ומקורו מארמית. מאחר שהוא קשור במתורגמנות, אציגו כפי שכתוב בספר האגדה של ביאליק ורבניצקי בליווי הסבר:

"מה ראה אחר שיצא לתרבות רעה? [אלישע בן אבויה היה רבו של ר' מאיר. לאחר שאלישע יצא לתרבות רעה נודע בכינוי 'אַחַר'. הכוונה היא מה ראה אלישע בן אבויה אחרי שיצא לתרבות רעה?...] ויש אומרים: ראה לשונו של חצפית המתורגמן נגררת בפני חזיר [חוצפית היה מעשרת הרוגי מלכות]. אמר: פה שהפיק מרגליות [הכוונה לחוצפית] ילחך עפר! [אלישע בן אבויה הזדעזע מהמראה והסיק: אם כך, אין שחר ועונש בעולם] יצא וחטא [על כן יצא אלישע בן אבויה לתרבות רעה]"⁸⁸.

הוכמן תרגם את הביטוי כדלהלן:

"[The people of Jerusalem] were dazzled by **a tongue dropping pearls**, and by his regal presence" (p. 38).

תרגומו (המילולי) של הוכמן לביטוי פה מפיק מרגליות כנראה ייחודי, שכן חיפוש ל- **a tongue dropping pearls** בגוגל אינו מניב תוצאות.

4.8.2. ביטויים בארמית מאוצר הספרות היהודית

בסיפור "עגונות" ישנם ביטויים בלשון הארמית. ביטויים בשפה זרה ניתן לתרגם בכמה שיטות. האחת, להשאיר את הביטוי הזר כלשונו ולהוסיף בהערות שוליים את התרגום לאנגלית. כך, למשל, נהגה לאה גולדברג בתרגמה את *מלחמה ושלום* של לב טולסטוי. הרומן, שנכתב ברוסית, מכיל משפטים בצרפתית, וגולדברג השאירה אותם בגוף הטקסט, ובהערות שוליים הוסיפה את תרגומם לעברית. בהקדמה "אל הקורא העברי" גולדברג כותבת:

"בבעיות השונות של תרגום יצירתו של טולסטוי לעברית הייתה גם שאלת הטכסט הצרפתי: להתרגמו ולטשטש את מציאותו במקור, או להביאו בספר העברי כמות שהוא על אף העובדה שרוב קוראינו אינם יודעים צרפתית. לא ראיתי עצמי רשאית לתקן את טולסטוי והבאתי את הצרפתית כלשונו, לא כל שכן שטולסטוי... רואה בה מין גוון אמנותי נוסף לסגנונו... טולסטוי עצמו תרגם את כל הטכסט הצרפתי לרוסית בהערות שמתחת לעמוד".⁸⁹

⁸⁵ אבן-שושן 1998, כרך שביעי, עמ' 2466

⁸⁶ אלקלעי 1965, עמ' 2002

⁸⁷ נרי סבניקה-גבריאל 2004, עמ' 285

⁸⁸ ביאליק ורבניצקי תשכ"ב, כרך א, עמ' קפח

⁸⁹ טולסטוי 1986, הקדמה מאת לאה גולדברג, דף ראשון בספר (לא ממוספר)

להלן אציג ביטויים בלשון הארמית מתוך "עגונות" ואת האופן שבו הוכמן תרגמן לאנגלית.

רחמנא ליצלן

מקור המילה **רחמנא** בארמית ופירושה "הרחמן". כינוי לה' שהוא אל רחום וחנון. רחמנא ליצלן: (שבת

פד) [בראשי תיבות ר"ל] השם יצילנו; דיבור מקובל אגב הזכרת דבר-מה רע ומסוכן, כעין הדיבורים:

ישמרנו השם, לא עלינו, חס ושלום!⁹⁰

הביטוי **רחמנא ליצלן** מופיע חמש פעמים ב"עגונות", ולהלן המופעים בעברית ותרגומיהם:

But there are times- alas! -when some hindrance creeps up (p. 30).	1. אבל פעמים יש שמכשול רחמנא ליצלן מתרגש ובא (תה).
And this affliction of love leads to the darkest melancholy, which persists- Mercy shield us! (p. 31).	2. וחולי זה של אהבה אינו מביא אלא לידי מרה שחורה רחמנא ליצלן (תה).
Dreaming, she was drawn to the singer as though - God save us! - a spell had been cast. (p. 33).	3. ולבה התחיל נמשך אל בית המלאכה כמו על ידי כשפים רחמנא ליצלן (תז).
Whoever comes to pray in the synagogue is at once struck by dire melancholy; he slips away from that place (p. 37) .	4. וכל מי שבא לבית הכנסת להתפלל מיד מין מרה שחורה רחמנא ליצלן תוקף אותו ונשטט והולך לו (תי).
במשפט ארבע הוכמן השמיט את הביטוי 'רחמנא ליצלן' מתרגומו.	
Since that time innumerable tales have been told of that rabbi, and of his sojourning in the "world of confusion," Mercy shield us! (43-4).	5. מכאן ואילך התחילו הרבה מספרים שאותו רב סובב והולך בעולם התוהו רחמנא ליצלן (תטו).

ניתן לראות שהוכמן תרגם באופן שונה את הביטוי **רחמנא ליצלן** במשפטים הנ"ל:

התרגום לאנגלית	מס המשפט
alas!	1.
Mercy shield us!	2.
God save us!	3.
הוכמן השמיט את הביטוי ולא כללו במשפט.	4.
Mercy shield us!	5.

⁹⁰ אבן-שושן 1998, כרך שמיני, עמ' 3014

... and Dinah, this unspotted soul, has gone forth naked into exile (p. 36).	וְשֵׁם דִּינָה נִשְׁמָה כְּשֶׁרָה זֹא אֶזְלָא עֶרְטִילְתָא (תט).
---	--

אזלא פירושו בארמית – הולכת. ערטילתא פירושו עירומה.⁹¹

הוכמן תרגם את הביטוי באופן מלולי, אך הוסיף את ההנהרה **into exile** להסביר לקורא הזר שנגזרה על נשמתה של דינה גלות (רוחנית).
קורא הבקי בדברי יהדות יזהה שבסיפור בעברית עגנון משתמש במושג הלקוח מספרות הקבלה: **נשמות (דאזלין) ערטילאין** [בספרות הקבלה] נשמות שאין להן גוף, כינוי לנשמות חוטאים התועות ונודדות בעולם-התהוה עד שתמצאנה את תיקונן: 'כאותן הנשמות דאזלין ערטילאין ותועות בעולם' (מנדלי מוכר ספרים תטז). 'ועל המפתן למעלה תעו, כנשמות ערטילאין, אמצעים בלי מטרה' (אחד העם תכב).⁹²

לית אתר פנוי מיניה

להלן הפירוש המילולי של המילים: **לית פירושו בארמית – אין, אתר = מקום. מיניה = ממנו.**⁹³
הביטוי מופיע במשפט הבא:

But as Ben Uri pursued his work, he cleaved more and more to it, until both eyes and heart passed into the Ark; no part of him was free of it. Memory of Dinah fled him; it was as though she did not exist (p. 34).	אבל משנתעסק בן אורי במלאכתו יותר נתדבק במלאכתו, עד שהיו עיניו ולבו נתונים לארון הקודש, לית אתר פנוי מיניה. ולא זכר בן אורי את דינה וישכחה (תז). ⁹⁴
---	--

מקור הביטוי בספר הזוהר, ואת המשפט ניתן לתרגם באופן מילולי כ-**אין מקום פנוי ממנו.** הרעיון ביטוי מנקודת מבט **דתית** הוא: "אלוקים שוכן בתוך המציאות כולה, מן הנעלה ביותר ועד המדרגה התחתונה ביותר של העולם הזה בחומרו הגס והעכור",⁹⁵ או כפי שנאמר בישיבה ו ג: "מלוא כל הארץ כבודו".
אולם, אפשר גם להסביר את המשפט כפי שהוכמן תרגמו: בן אורי לא היה פנוי רגשית לחיזוריה של דינה שכן כל כולו היה שקוע בבניית ארון הקודש ולא היה בגופו מקום לדינה. יתכן שהוכמן תרגם כך מתוך סברה שהקורא הזר יתקשה להבין את נקודת המבט הדתית שבביטוי.

דוגמה נוספת, הפעם של השמטת הטקסט הארמי בתרגום, היא במשפט הבא שאותו כתב עגנון בארמית ומיד תרגמה לעברית:

⁹¹ על פי מילון ארמי-עברי לתלמוד בבלי 1992

⁹² אבן-שושן 1998, כרך שביעי, עמ' 2423

⁹³ על פי מילון ארמי-עברי לתלמוד בבלי 1992

⁹⁴ ולא זכר בן אורי את דינה וישכחנהו – אזכור מסיפור יוסף: "וְלֹא זָכַר בֶּן-אֹרִי אֶת-דִּינָה וַיִּשְׁכַּחנָהּ" (בראשית מ כג). כאן, כמו באזכורים רבים אחרים, התרגום של הוכמן אינו מאזכר את הפסוק מתוך KJV: .Yet did not the chief butler remember Joseph, but forgot him.
⁹⁵ אתר המדרש הווירטואלי של ישיבת הר-עציון – שיעור חמש: <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/8-rnachman/05.rtf>

"זכאה חולקיה מאן דזכי בחייו למשרי מדוריה בארעא קדישא, ולא עוד אלא אי זכו בחייו זכו לאתמשכא עליה רוחא קדישה תדיר. פירוש, אשרי חלקו של זה שזכה בחייו לעשות דירתו בארץ הקודש, ולא עוד אלא אם זכה בחייו זוכה להמשיך עליו רוח הקודש תמיד" (תיג).

הוכמן השמיט בתרגום את המשפט בארמית, ותרגם רק את הפירוש (כלומר, את התרגום לעברית שעגנון מספק בגוף הסיפור). הקורא הזר אינו יודע על קיומו של המשפט בארמית ואינו סופג בתהליך הקריאה את הסגנון והתחושה של דברי מקורות בארמית, שכן אין לארמית זכר או עקבות בתרגום:

"The elect, who are deemed worth of this, are granted the privilege of finding their place in the Holy Land in their lifetime, and not only this, but those deemed worth of dwelling there in their lifetime are privileged to enjoy the Holy Spirit for ever and ever" (p. 41).

5. שימוש ב-capitalization

השימוש באותיות רישיות (capital letters), קיים בשפת היעד – אנגלית – ומשמש, בין היתר, כסמן של כבוד וקדושה⁹⁶. הוכמן מנצל תכונה זו לפצות מעט על הבעייתיות הכמעט-בלתי-אפשרית של העברת דברי יהדות בעזרת שימוש באותיות רישיות בתחילת מילים בעלות משמעות יהודית מיוחדת. הוכמן עושה זאת, כמובן, בהתאם לכללי השפה האנגלית במילים בעלות משמעות דתית מובהקת כמו Ark (ארון הקודש), Holy One (הקדוש ברוך הוא) ו-Holy Land (ארץ הקודש).

אולם הוכמן מנצל אותיות רישיות לרמז לקורא הזר על מילים הקשורות בדברי יהדות במקרים פחות מובהקים. לצורך הדגמה אנתח את המשפט הראשון בסיפור, המתאר את היחסים שבין כנסת ישראל וה':

"מובא בכתבים חוט של חן נמשך והולך במעשיהם של ישראל והקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו יושב ואורג הימנו יריעות יריעות טלית שכולה חן וחסד לכנסת ישראל שתתעטף בה. והיא מזהירה בזיו יופיה אפילו בגליות אלו כמו בנעוריה בית אביה במקדש מלך ועיר מלוכה" (תה).

בתרגום הוכמן משתמש באותיות הרישיות לסמן לקורא הזר את המילים הקשורות בדברי יהדות וקדושה⁹⁷:
It is said: A thread of grace is spun and drawn out of the deeds of Israel, and the Holy One, blessed be **He, Himself**, in **His** glory, sits and weaves - strand on strand – a prayer shawl all grace and all mercy, for the **Congregation** of Israel to deck herself in. Radiant in the light of her beauty she glows, even in these, the lands of her exile, as she did in her youth in her **Father's** house, in the **Temple** of her **Sovereign** and the city of sovereignty, Jerusalem (p. 30)⁹⁸.

הוכמן מסמן, למשל, ש-**Father's** house in her מתייחס לבית האלוהים, ולא באופן מילולי לבית אביה, בכותבו **Father** באות רישית.

⁹⁶ ראו למשל באתר <http://owl.english.purdue.edu/owl/resource/592/01> שבו מוסבר:

"Use capital letters in the following ways:... The names of God, specific deities, religious figures, and holy books: God the Father, the Virgin Mary, the Bible, the Greek gods, Moses, Shiva, Buddha, Zeus".

⁹⁷ הדגשתי את המילים שניתן היה אולי לכתבן באותיות רגילות (ולא באותיות רישיות) כהוכחה לטענתי.

⁹⁸ המילה Jerusalem היא תוספת של הוכמן כהנהרה לקורא הזר למה הכוונה בביטוי "the city of sovereignty".

6. סיכום

בעבודתי בדקתי את התרגום לאנגלית של ברוך הוכמן לסיפור הקצר "עגונות" מאת שמואל יוסף עגנון. בחלקה הראשון הצגתי סקירת ספרות מחקר המתייחסת להיבטים שונים של התרגום בכלל, כמו המחסר הסמנטי לסוגיו (תרבותי, לקסיקאלי, סביבתי ותחבירי) ולקשיים בתרגום דברי יהדות בפרט, כמו רובדי לשון, תרגום ערכי, וטרמינולוגיה של מונחים ביהדות. כמו-כן הצגתי נקודת מבט מעשית (מאת רות נבו) המאמינה שעל המתרגם לנהוג משנה זהירות ולגלות פתיחות בבחירת המילים בשפת היעד עבור מונחים הקשורים בדברי יהדות.

מהבדיקה למדתי שתרגום יצירותיו של עגנון אכן משימה קשה וסבוכה. אך כפי שנוכחתי בתהליך הבדיקה, המשימה החשובה אפשרית תוך ויתור על אלמנטים מסוימים, לעיתים מרכזיים, שבמקור. סימוכין לדעה זו נמצא בדעתו של חיים רבין הסבור שההנאה מקריאת התרגום אומנם שונה מההנאה שבקריאת המקור, אך לא בהכרח פחותה ממנה. יתרה מכך, יתכן שהיעדרותם של אמצעי סגנון לשוניים בתרגום מעצים את כוחם ורשמם של האמצעים הספרותיים האחרים.⁹⁹

מתוך הדוגמות שהצגתי והבדיקה שביצעתי ניתן להסיק שבתרגום הסיפור "עגונות" הרבדים הלשוניים והתרבותיים הקשורים בדברי יהדות ובתרבות יהודית לא עוברים לשפת היעד, אך נשאר הטעם של סיפור בעל גוון עתיק ואנושי. הדוגמה הבאה ממחישה זאת בבירור: בסיפור מופיעה מילה ביידיש – פאטשייל"ע – בדבריו של ר' נסים המעיד כי ראה את הרב במסעו בארצות הגולה :

"ושמענו מפי ר' נסים זכרוננו לברכה שסבב כמה שנים בכל הארצות שהיה אומר אראה בנחמה אם לא ראיתי אותו כשהוא מפליג בים הגדול על פאטשייל"ע אדומה ותינוק בחיקו" (תטו)

הקורא העברי עשוי לזהות שפאטשייל"ע לקוחה מיידיש, גם אם אינו יודע את פירושה¹⁰⁰, והיא תעלה בדמיונו את העולם התרבותי של השְטֶטְעֶל – העיירה היהודית בגולה במזרח אירופה. לעומת זאת, בתרגום לאנגלית המטען הרגשי והתרבותי של 'פאטשייל"ע אדומה' נעלם, והביטוי הופך למטפחת ראש או צעיף בצבע אדום ותו ל'א:

"Rabbi Nissim, of the blessed memory, who traveled about in the world for many years, used to say, "May I forfeit my portion in the redemption of Israel, if I did not behold him once floating off into the Great Sea on a red **kerchief**, with an infant child in his arms" (p. 44).

⁹⁹ זוהי חזרה על דברי רבין מהפרק " הקשיים בתרגום דברי יהדות על פי חיים רבין" שבחלקה הראשון של העבודה.
¹⁰⁰ פאטשייל"ע פירושו מטפחת ראש או צעיף, אך כאן בגלל ששם התואר היא בלשון נקבה (אדומה) סבור אני שהכוונה למטפחת ראש.

7. ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

עגנון, שמואל יוסף, תשל"ד - 1974 (לראשונה בשנת 1908). "עגונות", אילו ואילו – ספר מסדרת כל סיפוריו של ש"י עגנון (ירושלים ותל אביב: שוקן).

Agnon, S.Y. 1970. "Agunot", in *Twenty-One Stories*, edited by Nahum N. Glatzer (New York: Schocken Books).

עיון ומחקר

אבן-שושן, אברהם, 1998. המילון החדש – המהדורה המשולבת (ירושלים: הוצאת קריית ספר בע"מ).

אלקלעי, ראובן, 1965. מילון עברי-אנגלי שלם (תל-אביב - ירושלים: הוצאת מסדה בע"מ).

אפק, עדנה, 1979. מערכות מילים – עיונים בסגנונו של ש"י עגנון (תל אביב: דקל).

אפק, עדנה ואילן, רזיה, 1989. "לתרגומה של יצירה עגנונית אחת", ביקורת ופרשנות, חוברת 25 (ניסן תשמ"ט), עמ' 115-142.

בנדויד, אבא, 1967. לשון מקרא ולשון חכמים – כרך 1 (תל אביב: הוצאת דביר).

בקון, יצחק, 1978. "על עגונות לש"י עגנון", מאזניים ירחון לספרות, כרך מ"ו – גיליון 3, עמ' 167-179.

ברזל, הלל, 1980. סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן).

דגוט, מנחם, 1976. "המחסר הסמנטי כבעיית תרגום מאנגלית לעברית", בתוך כלשון עמו: אסופת מאמרים בבלשנות שימושית, מוקדשת לחיים רבין במלאת לו ששים שנה, ערכו רפאל ניר ובו-ציון פישלר (ירושלים: המועצה להנחלת הלשון), עמ' 36-43.

"דעת": <http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=2343> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009).

"הארץ" (עיתון): <http://www.haaretz.com/hasite/spages/778839.html> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009).

חשן דליה, 2000. יצירת עגנון נדבך נוסף בספרות המדרש והאגדה – עבודת דוקטור (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן).

טוכנר, משולם, 1968. פשר עגנון (תל אביב: הוצאת אגודת הסופרים ליד מסדה).

טולסטוי ל. נ., 1985. מלחמה ושלום, תר' לאה גולדברג (ישראל: ספרית הפועלים).

מלמד, עזרא ציון, 1992. *מילון ארמי-עברי לתלמוד בבלי* (ירושלים: הוצאת המוסד ע"ש שמואל ואודט לוי).
 נבו, רות, 1981. הקדמה (באנגלית) ל"שירים נבחרים – מהדורה דו-לשונית", תר' רות נבו (ישראל: דביר
 וג'רוסלם פוסט), עמ' XVI-XVIII.

סבני-גבריאלי, נרי, 2004. *ספר הביטויים המקיף – תזאורוס עברי-אנגלי-עברי* (תל אביב: הוצאת יבנה).

סיוון, ראובן, 1979. *לקסיקון לשיפור הלשון* (תל אביב: הוצאת קרני בע"מ).

קאסוטו, מ. ד., 1965. *ספר תהילים מפורש על-ידי א. א. הרטום* (תל אביב: הוצאת יבנה).

רבין, חיים, תשנ"ט. "הערות בלשוניות לבעיית תרגום דברי ש"י עגנון ללועזית", בתוך *חקרי לשון – אסופת
 מאמרים הלשון העברית ובאחיותיה* (ירושלים: מוסד ביאליק והאקדמיה ללשון העברית), עמ' 391-403.

Aphek, Edna and Levine, Mira, 1986. "Problems in the Terminology and Translation of Judaic
 Studies", in *Babel* 32:2, pp. 78-83.

Aphek, Edna and Uval, Beth, 1989. "On the translation of "Talit aheret", a short story by S. Y.
 Agnon –1" " - 2" [i.e. Part 1 and Part 2], in *Babel* 35:2 and 35:3.

Barnhart C. L. (Editor in Chief), 1970. *The American College Dictionary*, (New York: Random
 House).

King James Version of the Bible: <http://www.biblegateway.com/> (כניסה אחרונה: 11 בספטמבר 2009).